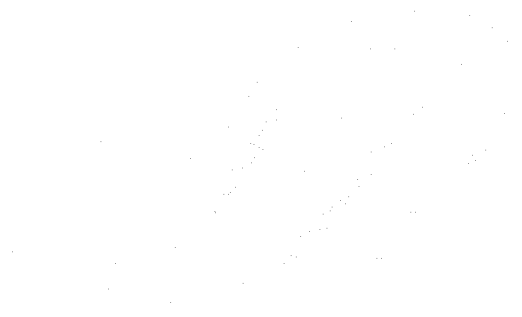

POVILAS KSAVERAS
BŽOSTOVSKIS

PAULAVOS
RESPUBLIKA

Sudarytoja
Aurelija Arlauskienė

47956

UDK 943.8.06(092)

Ar-132

Knygos viršelio nuotraukos autorė – Aurelija Arlauskienė

Šios knygos turinys, tekstas ar bet kuri knygos dalis negali būti kopijuojama, platinama, retransliuojama, atgaminama jokia forma, elektronine ar mechanine, įskaitant kopijavimą, įrašymą, saugojimą prieinamose informacinėse sistemose, ar kokiu kitokiu būdu be išankstinio autorių ir leidėjo sutikimo.

ISBN 978-609-95579-0-8

© Aurelija Arlauskienė, 2014

© Lucija Jurgelevič, 2014

© Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2014

© VšĮ „Projektų vykdymo sprendimai“, 2014

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė

POVILO KSAVERO BŽOSTOVSKIO LAIKŲ LIETUVA
Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XVIII amžiuje: pakilimas ir saulėlydis

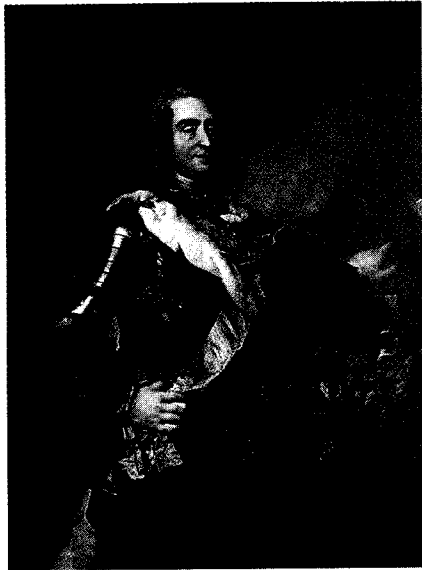
- 1732 m. sudaryta Austrijos, Rusijos ir Prūsijos „Trijų juodųjų erelių“ sąjunga, kurios tikslas – bendrai veikti dėl Abiejų Tautų Respublikos sosto įpėdinystės bei užkirsti kelią politiniam ir kariniam šios valstybės stiprėjimui.
- 1736 m. Varšuvos seime Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu paskelbtas Saksonijos kurfiurstas Frydrichas Augustas, gavęs Augusto III vardą.
- 1747 m. Vilniaus pijorų kolegijos (*Collegium Nobilium Scholarum Piarum*) rektoriumi tapo Motiejus Dogelis, diegęs Stanislovo Konarskio idėjomis paremtas mokymo programas, orientuotas į Naujųjų laikų mokslus ir filosofiją.
- 1756–1768 m. Lenkijos ir Lietuvos valstybėje įsitvirtino Rusijos politinė hegemonija.
- 1764 m. Varšuvos seime Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu išrinktas Stanislovas Augustas Poniatovskis, pradėjęs valstybės valdymo reformas.
- 1772 m. Prūsija, Rusija ir Austrija pasirašė sutartis dėl Abiejų Tautų Respublikos pirmojo padalijimo. Respublika prarado 30 proc. teritorijos ir 35 proc. gyventojų.
- 1773 m. įkurta Edukacinė komisija – pirmoji švietimo ministerija Europoje.
- 1775 m. įkurta Nuolatinė taryba – pirmoji centrinė vykdomosios valdžios institucija Abiejų Tautų Respublikoje.
- 1788–1792 m. Varšuvoje posėdžiavo Ketverių metų seimas, įgyvendinęs svarbias, valstybės vidaus gyvenimą iš esmės pakeitusias reformas. Lenkija ir Lietuva išsivadavo iš Rusijos protektorato.
- 1791 m. gegužės 3 d. seimas Varšuvoje priėmė valstybės konstituciją – pirmąją rašytinę konstituciją Europoje ir antrąją pasaulyje.
- 1793 m. Rusija ir Prūsija pasirašė antrojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo sutartį. Respublika neteko apie pusės teritorijos.
- 1794 m. Lenkijoje prasidėjo Tado Kosciuškos sukilimas, kuriuo siekta išvaryti iš Abiejų Tautų Respublikos Rusijos kariuomenę ir atkurti 1772 m. valstybės sienas.
- 1795 m. Rusija, Prūsija ir Austrija pasirašė sutartį dėl trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo. Lenkijos–Lietuvos valstybė buvo likviduota. Beveik visą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritoriją užgrobė Rusijos imperija.
- 1810–1812 m. nesėkmingai kelti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atkūrimo projektai, tikintis Rusijos imperatoriaus Aleksandro I paramos.

LENKIJOS IR LIETUVOS VALSTYBĖ AUGUSTO III VALDYMO LAIKOTARPIU Respublika tarp Rytų ir Vakarų. Nuo Lenkijos įpėdinystės iki Septynerių metų karo

Į XVIII amžių jungtinė Lenkijos ir Lietuvos valstybė – Abiejų Tautų Respublika – įžengė vis dar būdama ne tik didžiausia savo teritorija Europos valstybe, bet ir išlaikydama savaus geopolitinio faktoriaus tarp Rytų ir Vakarų statusą. Tačiau jau 1700–1721 m. Šiaurės karo baigtis parodė, kad Vidurio Rytų Europoje išsidėstė Abiejų Tautų Respublikai nepalankios jėgos. Respublika, kuri, kaip ir kitos Vidurio ir Rytų Europos valstybės (Meklenburgas, Brandenburgas, Saksonija, Čekija, Vengrija ir kt.), Naujųjų laikų epochoje buvo pasukusi ne trečiojo luomo teisių plėtimo, o antrosios baudžiosios laidos keliu (t. y. kitų luomų sąskaita išplėtusi politines bajorijos teises), atsidūrė gerai organizuotų Vakarų Europos valstybių grėsmės akiratyje. Naujaisiais laikais vykę intensyvūs valstybių valdymo sąrangos pokyčiai lėmė, kad didžiausią augimą ir įtaką pradėjo įgyti teritorinės ekspansijos siekiančios centralizuotos absoliutinės monarchijos. Tiek Europos vakaruose, tiek rytuose formavosi naujos, stiprų augimo potencialą turinčios absoliutinės monarchijos – Prūsijos karalystė ir Rusijos imperija, kitų valstybių sąskaita siekiančios išsikovoti vyraujančias pozicijas Vidurio Rytų Europoje.

Tuo metu Abiejų Tautų Respublikos situaciją sunkino vidinė valstybės krizė, palaipsniui virtusi „suvereniteto krize“. Jau nuo XVIII a. 4 dešimtmečio pradžios imta pajungti Respubliką kaimyninių valstybių interesams. Kylantis Rusijos

Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Augusto II portretas. XVII a. Dailininkas Louisas de Silvestre.

1 XVIII a. Austrija buvo viena svarbiausių Šventosios Vokiečių Tautos Romos imperiją sudarančių karalysčių, valdoma Habsburgų dinastijos paveldėtojų (Habsburgų dinastijos „galva“ Šventosios Romos imperijos imperatoriaus titulą turėjo nuo 1526 iki 1804 m.). Istorio-grafijoje Habsburgų dinastijos politika dažnai laikoma Austrijos politika.

faktorius ir jėgų persigrupavimas Rytų Europoje tapo aki-vaizdus praslinkus vos dešimtmečiu po Šiaurės karo – sprendžiant konfliktą dėl Lenkijos ir Lietuvos valstybės sosto. Mirus Respublikos valdovui Augustui II, Prancūzija, palaikydama karaliaus Liudviko XV uošvio Stanislovo Leščinskio kandidatūrą, siekė sudaryti sąjungą su Lenkija ir Lietuva ir tokiu keliu ne tik užsitikrinti Prancūzijos persvarą prieš Austriją¹, bet ir neleisti plėstis Rusijos imperijai. Tuo metu Prūsija, tikėdamasi išvengti Švedijos, Saksonijos bei Respublikos konkurencijos, suartėjo su Rusija. 1732 m. buvo sudaryta Austrijos, Rusijos ir Prūsijos „Trijų juodųjų erelių“ sąjunga, kurios tikslas – bendrai veikti dėl Respublikos sosto įpėdinystės ir neleisti, kad Respublikos sostą užimtų Prancūzijos remiamas Stanislovas Leščinskis. Be to, ši sąjunga buvo nukreipta prieš bet kokius Respublikos pertvarkymus ir tikslingai siekė užkirsti kelią politiniam ir kariniam šios valstybės stiprėjimui.

Naujojo valdovo rinkimų akivaizdoje Austrija, matyda- ma, kad Respublikoje populiarėja Prancūzijos remiamas

kandidatas, pirmoji parėmė Augusto II sūnaus, Saksonijos kurfiursto Frydricho Augusto kandidatūrą. Kiek vėliau šiai kandidatūrai pritarė ir Rusija. Prūsija, nors formaliai išstojo iš sąjungos, palaikė Rusijos politiką Respublikos atžvilgiu.

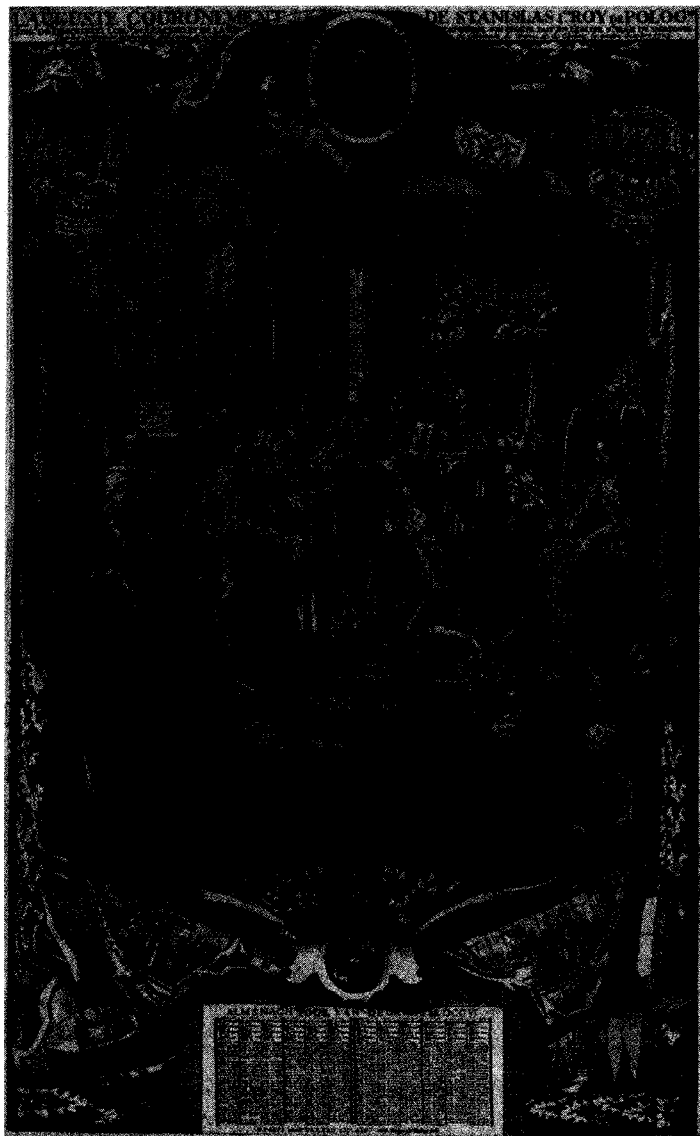
1733 m. rugsėjį vykę naujo Abiejų Tautų Respublikos valdovo rinkimai baigėsi trejus metus trukusiu Lenkijos įpėdinystės karu: karaliumi išrinktas Stanislovas Leščinskis kartu su savo šalininkais turėjo stoti prieš karinę Rusijos ir Saksonijos intervenciją. Prancūzijai gavus teritorinių nuolaidų pietuose, Lenkijoje ir Lietuvoje įsitvirtino „Trijų juodųjų erelių“ koalicija. 1736 m. Varšuvos seime Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu buvo paskelbtas Augusto II sūnus, Saksonijos kurfiurstas Frydrichas Augustas, gavęs Augusto III vardą.

Nors tuo metu formaliai Respublika nepriklausė nuo kaimyninių valstybių, po Augusto III įsitvirtinimo soste niekas nesiėmė kvestionuoti Rusijos ir jos sąjungininkų politinės kontrolės Lenkijos ir Lietuvos valstybei. Kaip įrody- mas buvo 1736 m. seimo nutarimas patvirtinti Respublikai priklausančio Kuršo leno pavaldumą Rusijos imperatorės Anos Ivanovnos favoritui Ernestui Bironui (Ernst Johann von Biron). Taip buvo atiduota duoklė Rusijai už paramą rinkimuose.

Pažymėtina tai, kad ilgainiui „Trijų juodųjų erelių“ są- jungoje kilo vidinė įtampa. Vykdam „negatyvią politiką Respublikos atžvilgiu“, susikirto sąjungininkų interesai. 1740 m. Prūsijai prisijungus Habsburgų Sileziją, pakito Aus- trijos ir Prūsijos jėgų pusiausvyra. Nuo tada Austrijos už- sienio politikos prioritetu tapo šios pusiausvyros atkūrimas. Buvo siekiama arba susigrąžinti prarastas teritorijas, arba gauti už jas kompensaciją. „Kompensacijų“ Prūsija ir Austrija ėmė ieškoti Respublikos sąskaita. Nuo to momento Respubli- kos politinio *status quo* išlaikymas jau nebebuvo pagrindinis tikslas. 1756–1763 m. buvo prieita iki Septynerių metų karo,

17956

Lenkijos karaliaus
ir Lietuvos didžiojo
kunigaikščio
Stanislovo
Leščinskio
karūnavimas
1705 m.
*Nežinomas
autorius.*

kuriame Rusijos, Austrijos, Prancūzijos, Saksonijos koalicija siekė susilpninti ir pasidalyti Prūsiją. Rusijos tikslas buvo ne tik „palaužti prūsų karaliaus galią“, bet ir įtvirtinti Rusijos dominavimą su priklausoma nuo pastarosios Respublika. Prūsijos jėgų palaužimas ir toliau liko svarbiu momentu

Lenkijos karaliaus
ir Lietuvos didžiojo
kunigaikščio
Stanislovo
Leščinskio
portretas.
*Dailininkas Jeanas-
Baptistas van Loo.*

Austrijos politikoje, o trečioji koalicinė jėga – Prancūzija siekė įbauginti Prūsiją kaip pagrindinę kontinentinę Anglijos sąjungininę². Abiejų Tautų Respublika karo metu liko neutrali, tačiau per jos teritoriją žygiavo svetimų valstybių kariuomenės. Nuo sutriuškinimo kare Prūsiją išgelbėjo Rusijos imperatorės Jelizavetos Petrovnos mirtis ir Prūsijos gerbėjo Petro III įpėdinystė Rusijoje. 1762 m. pasikeitimai Rusijos soste vedė prie rusų–prūsų sąjungos suformavimo.

Rusijos kaip vadovaujančios kontinentinės jėgos iškilimas XVIII a. europinėje sistemoje atvėrė kelius jos ekspansijai į Vakarus. Rusijos interesai galėjo būti patenkinti tik Prūsijos arba Respublikos sąskaita. Taip Prūsijos išsigelbėjimas Septynerių metų karo pabaigoje tapo „Respublikos galo pradžia“: 1756–1768 m. Lenkijos ir Lietuvos valstybėje įsitvirtino Rusijos politinė hegemonija. Augusto III užsienio politika, iki Septynerių metų karo vis dar atitikusi regione vykstančius pokyčius, stiprėjęs Prūsijai, patyrė visišką fiasko.

² Plačiau: K. Zernack, Abiejų Tautų Respublika josios padalijimų metu, *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, red. Z. Kiaupa, A. Mickevičius, J. Sarcevičienė, Vilnius, 1997, p. 424–425.

„Karaliaus sakso laikais valgyk, gerk ir diržą atsileisk“
(*za króla Sasa jedz, pij i popuszczaj pasa*)

³
Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, 1998, p. 320.

Povilas Ksaveras Bžostovskis gimė tuo metu, kai bajoriškoji Lenkijos ir Lietuvos visuomenė buvo pradėjusi gydytis žaizdas po įtemptų kovų metų tarp Stanislovo Leščinskio ir Augusto III šalininkų. Saksonijos kurfiursto įtvirtinimas soste ir visuomenės susitaikymas 1736 m. seime atvėrė kelius valstybės vidaus gyvenimo stabilizavimui. Valdymo pradžioje Augustas III stengėsi tęsti tėvo Augusto II pradėtą Respublikos ir Saksonijos suartinimo politiką, turėjusią užtikrinti jo įpėdiniui Saksonijos ir Respublikos karūnas³. Ir toliau buvo keliami trinarės federacijos (Saksonija–Lenkija–Lietuva) idėja, o jos įtakoje globota federacijos valdžios rezidencijos, t. y. valdovo rūmų Gardine, statyba. Siekiant stiprinti valstybę, buvo iškelta kariuomenės didinimo programa ir ieškota tam lėšų. Tačiau 1736 m. seimas atmetė pasiūlymą įvesti bendrą Saksonijos ir Respublikos valdymą. Abiejų Tautų Respublikos politiniame gyvenime įsitvirtinusios didikų giminės, siekdamos savo partikuliarinių interesų, priešinosi valstybės reformų bandymams. Siauri giminės interesai buvo keliami aukščiau valstybės reikalų, naudojantis laisvojo draudimo – *liberum veto* – teise buvo trikdomas seimų darbas.

Nesėkmės organizuojat seimus, kurių tik vienas iš 14 nebuvo išardytas, paskatino Augustą III valdyti ne per seimo instituciją, bet stiprinti pirmojo ministro kompetenciją, ir pareigybes dalyti dominuojančioms didikų grupuotėms nepalankiems asmenims. Taip buvo siekiama palaužti didikų oligarchijos viešpatavimą ir pritaikyti Saksonijoje įvestas absoliutinės valstybės valdymo priemones. Saksonijos valdymo modelio perkėlimo į Respubliką ašimi tapo Henriko Briulio (Heinrich von Brühl Brühl) asmuo, kuris 1738 m. buvo paskirtas pirmuoju ministru ir Saksonijoje, ir Respublikoje.

Abiejų Tautų
Respublika 1760 m.
Žemėlapis.

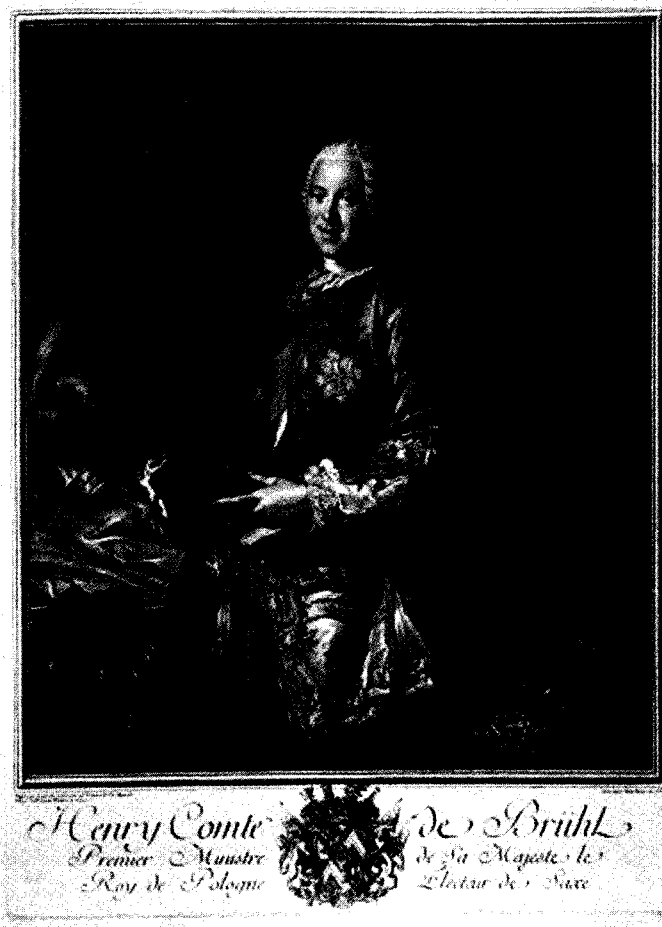
H. Briulis tapo savarankišku valdovo politikos vykdytoju. Valstybės valdymo reikalus jis sutelkė vienose rankose, tačiau suformuoti stiprią valdovo dvaro grupuotę Respublikoje jam nepavyko. Lenkijoje ir Lietuvoje tebevyko arši politinė didikų grupuočių kova: senąją tvarką siekusioms išlaikyti Potockių (Lenkijoje) ir Radvilų (Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje) grupuotėms oponavo Respublikos vidaus reformų siekianti „Familija“ – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vicekanclerio Mykolo Frydricho Čartoriskio,

Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Augusto III portretai. Dešinėje – dailininkas Marcello Bacciarelli; kairėje – dailininkas Louisas de Silvestre.

jo brolių Rusios vaivados Augusto Aleksandro ir Poznanės vyskupo Teodoro Kazimiero bei svainio, Krokuvos kašteliono Stanislovo Poniatovskio „partija“. Augustas III buvo priverstas ieškoti sąjungininkų ir, negalėdamas sudaryti stiprios „dvaro partijos“, bandė užmegzti ryšius su „Familija“, kurios nuosaikūs reformų planai valdovui atrodė priimtini. Čartoriskių grupuotės keliami valstybės reformavimo siekliai patraukė tiek Lenkijos, tiek Lietuvos bajoriją. Palaipsniui formavosi bendra, visą Abiejų Tautų Respubliką apimanti politinė grupuotė, į kurios gretas įsijungė ir vienas turtingiausių to meto Lietuvos Didžiosios

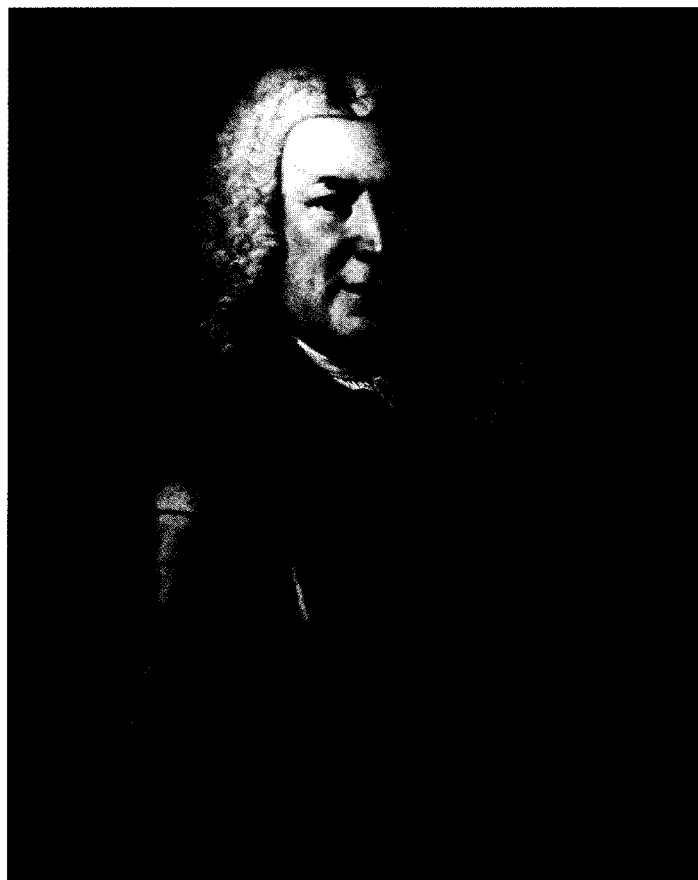
Lenkijos karaliaus ir Saksonijos kunigaikščio Augusto III pirmojo ministro Henriko Briulio portretas. Dailininkas Louisas de Silvestre.

Kunigaikštystės valstybės veikėjų, Lietuvos didysis raštininkas Mykolas Bžostovskis, vėliau tapęs Lietuvos finansų ministru – didžiuoju išdininku.

Sutelkusi šalininkų Lietuvoje ir Lenkijoje, „Familija“ kėlė kariuomenės ir valstybės finansų sistemos reformų pasiūlymus, siekė padidinti kariuomenę, reformuoti seimą ir seimelius, panaikinti valstybės gyvenimą destabilizuojančią *liberum veto* teisę. 1738–1752 m. seimuose taip pat buvo akcentuojama, jog valstybė privalo imtis ūkio ir demografinių

Lietuvos
Didžiosios
Kunigaikštystės
vicekanclerio
Mykolo Frydricho
Čartoriskio
portretas.
Dailininkas
Louisas
de Silvestre.

procesų skatinimo. Tačiau, nepavykus susitarti dėl valdžios pasidalijimo, Augusto III ir Čartoriskių „Familijs“ bendri planai vykdyti valstybėje reformas rezultatų nedavė.

Politiniam Respublikos gyvenime įsitvirtinus konservatyviųjų respublikonų ideologijai, manyta, kad didžiųjų valstybių apsupta Respublika išliks, jei neturės centralizuotos valdžios, bus silpna ir nepavojinga kaimynams. Bajoriškojoje visuomenėje vyraujančias nuotaikas vaizdžiai atspindėjo posakis „karaliaus sakso laikais valgyk, gerk ir diržą atleisk“. Respublikoje, kurioje viešpatavo didikų oligarchija (tarpusavyje kovojo Potockių, Čartoriskių, Branickio, Radvilų

Lenkijos karalystės
rūmų maršalo
Jurgio Augusto
Mnišeko portretas.
Dailininkas
Domenico Cunego.

grupuotės), valdovo dvaro pastangos vykdyti reformas susidurdavo su organizuota opozicija seime ir už jo ribų. Didikų grupuočių tarpusavyje kovos dėl įtakos gožė bendrąjį valstybės vieningumo interesą, susirūpinimą valstybės, o ne asmenine gerove. Iš tiesų, Austrijos, Prūsijos ir Rusijos palaikoma pacifizmo ideologija davė vaisių – Respublika visą Augusto III valdymo laikotarpį nepatyrė intervencijos iš išorės, tačiau stiprėjančios kaimyninės valstybės vis labiau grėsė Lenkijos ir Lietuvos valstybės suverenitetui.

Po Septynerių metų karo, siekdamas atstatyti Saksoniją, Augustas III visiškai atsisakė mėginimų Respublikoje įvesti

ministerinį valdymą. Atsiribojęs nuo Čartoriskių grupuotės 1753–1763 m. Augustas III pasikliovė Lenkijos karalystės rūmų maršalu Jurgiu Augustu Mnišku (Jerzy August Mniszech), kurio įtaka Respublikoje virto naujos oligarchinės grupuotės, neturinčios valstybės stiprinimo koncepcijos ir vertybių, dominavimu.

Apšvietos epochos aušra Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje

XVII a. pabaigoje – XVIII a. visą Europą apėmusios Apšvietos epochos⁴ idėjos, t. y. valstybės bei visuomenės modernizavimo siekiai, despotizmo bei feodalizmo kritika, tikėjimas prigimtinėmis žmogaus laisvėmis ir teisėmis, mokslinio požiūrio skatinimas bei tikėjimas, kad žmonės gali tobulėti, sudarydami mokslą, technikos ir pramonės pažangos programą, Lenkijoje ir Lietuvoje ėmė plisti valdant Augustui III. Apšvietos filosofai skelbė būtinumą racionaliai pažinti pasaulį, organizuoti visuomenės gyvenimą pasitelkiant mokslą ir švietimą, lemiamais veiksniais laikė auklėjimą, švietimą ir prigimtį.

Veikiamas Apšvietos epochos pasaulėžiūros, XVIII a. 3–5 dešimtmečiais Respublikoje sparčiai vystėsi europietiškas mokslas apie valstybę, kurio dalimi buvo *kameralizmo* idėjos ir *statistikos* susiformavimas. *Kameralizmas* (valdymo būdas su aukšta centralizacija, globėjiška merkantilinės ekonomikos valstybe, plečiančia valstybės tarnautojų universitetinį rengimą, akcentuojančia politikos, administravimo, viešųjų finansų, ekonomikos, žemės ir miškų valdymo sritis) XVIII a. įsitvirtino daugelyje Vakarų Europos valstybių. Kameralizmo teorijos rėmė politinės valdžios intervenciją į ūkį ir pabrėžė technologijų reikšmę siekiant valstybės gerovės. Kameralizmas buvo grindžiamas bendruomenės

intereso pirmenybe: jis reikalavo individualius interesus patenkinti valstybės ir visuomenės interesams. Laikyta, kad valstybė dominuoja virš visų kitų tikslų. Kameralizmo teorijos atspindėjo valdančiųjų sluoksnių siekius sukurti vieningą, centralizuotą valstybę ir sustiprinti jos kontrolę daugeliui socialinio gyvenimo sričių.

Nuo 1746 m. Europos universitetuose kaip atskira disciplina pradėtas dėstyti *statistikos mokslas* skatino susitelkti į finansinę valstybės ekonominės būklės analizę, subalansuoti biudžetą ir tobulinti administracinę sistemą.

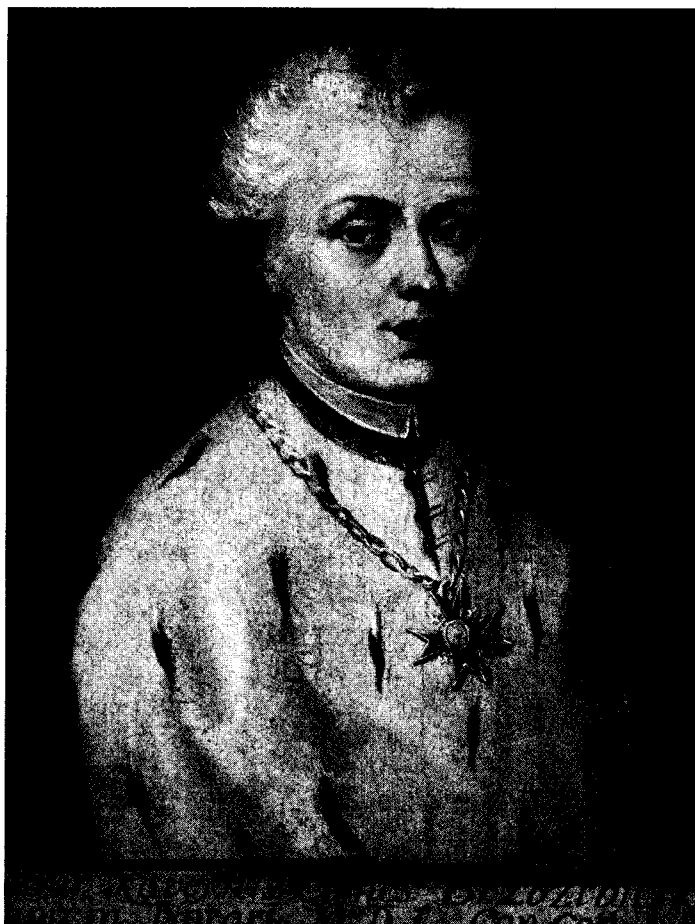
Valstybės valdymo formos modernizavimo idėjos, apėmusios Europą Apšvietos epochoje, Augusto III valdymo laikotarpiu įtraukė vis platesnius Lenkijos ir Lietuvos politinio elito sluoksnius, o šių idėjų įgyvendinimas pasireiškė pirmaisiais naujojo valdovo valdymo metais.

Kultūrinę dirvą pokyčiams visuomenėje rengė nuo XVIII a. 3 dešimtmečio Lietuvoje steigtos ir su jėzuitais konkuravusios pijorų mokyklos. Pijorų mokyklose, kitaip nei edukacijos sistemą savo rankose laikusių jėzuitų mokyklose, pagausėjo gamtamokslinių ir visuomeninių dalykų, mokiniai buvo ugdomi valstybinio pilietiškumo dvasia. Didelis dėmesys buvo skiriamas gimtosios kalbos, istorijos, teisės ir geografijos mokymui, įvestos prancūzų kalbos ir šokių pamokos. Pažymėtina, kad vienas aktyviausių pijorų ordino įkurdinimo Lietuvoje iniciatorių buvo plačios erudicijos ir pažangių pažiūrų aukščiausiasis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dvasinis dignitorius, Vilniaus vyskupas Konstantinas Kazimieras Bžostovskis.

Bajorai, siekę suteikti savo atžaloms daugiau pasaulietinių mokslo žinių, suskato vaikus leisti į pijorų mokyklas. Jose įgyti mokslo žinių pagrindai skatino tęsti studijas. Antai Ščiutino pijorų mokyklą (Lydos pavietas) baigęs Motiejus Dogelis 1747 m. tapo Vilniaus pijorų kolegijos (*Collegium Nobilium Scholarum Piarum*) rektoriumi ir joje diegė Stanislovo

⁴ Ši epocha istoriografijoje dar vadinama Švietimo, Šviečiamąja epocha.

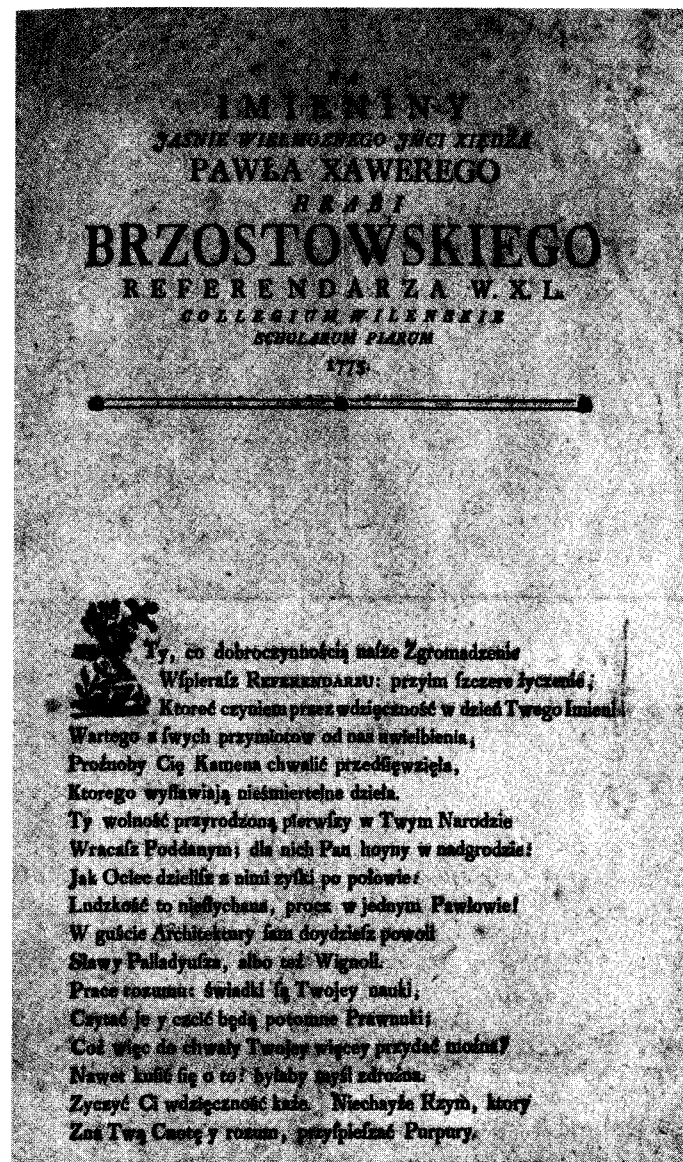
Povilo Ksavero
Bžostovskio
portretas.
XVIII a. II p.
Nežinomas
XVIII a.
dailininkas.
(T-2594, fotografas
Antanas Lukšėnas).
Lietuvos dailės
muziejus.

⁵
R. Plečkaitis, Kazimieras Narbutas ir Šviečiamoji filosofija Lietuvoje, *Kazimieras Narbutas. Raštai*, parengė R. Plečkaitis, Vilnius, 1989, p. 10.

Konarskio (1700–1773) idėjomis paremtas mokymo programos, orientuotas į Naujųjų laikų mokslus ir filosofiją. Kolegijoje buvo įsteigtas gamtos mokslų kabinetas, aprūpintas naujausiais prietaisais. 1759 m. Vilniaus kolegijoje filosofijos studijas pradėjo Kazimieras Narbutas (1738–1807), po dešimtmečio tapęs šios mokyklos filosofijos profesoriumi⁵.

Į Vilniaus pijorų kolegiją, kurioje vienu kartu mokėsi per 300 moksleivių, savo sūnų išsiuntė ir didysis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštininkas Juozapas Bžostovskis, siekęs padėti tinkamus pagrindus sūnaus mokslinio kelio

Pijorų kolegijos
auklėtinių
sveikinimas
kunigo grafo
Povilo Ksavero
Bžostovskio
vardinių proga.
XVIII a. spaudinio
faksimilė. *Na
Imieniny Jasne
Wielmoznego Jmci
Xiedza Pawła
Xawerogo Hrabi
Brzostowskiego
Referendarza
W.X.L.: [Inc.:] Ty,
co dobroczynnością
nasze
Zgromadzenie
Wspierasz [...],
Collegium
Scholarum
Piarum, [Wilno],
1775.*

Kazimiero Narbuto portretas.

6 Buvusio Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Stanislovo Leščinskio užsakymu jo sekretorius Pjeras Solinjakas 1750 m. Paryžiuje paskelbė 5 tomų Lenkijos istoriją „Histoire générale de la Pologne“, kurioje greta Lenkijos ir Lietuvos valstybės politinės raidos nemažai dėmesio buvo skiriama bajorijos ydų atskleidimui.

7 Veikalo pavadinimas ispanų kalba „El Discreto“ (1646). Vertimas į prancūzų kalbą: „L'homme universel“. P. K. Bžostovskio vertime į lenkų kalbą pavadinimas paliktas pagal prancūzišką variantą: „Człowiek uniwersalny“. Knyga išspausdinta Vilniuje 1765 m.

pradžiai. Mokslas pijorų kolegijoje suformavo platų akiratį, siekius skleisti Lietuvos visuomenėje naujas mokslo žinias bei ugdyti bajorų pilietiškumą. Tai puikiai iliustruoja Povilo Ksavero Bžostovskio iniciatyva 1763–1767 m. pijorų Bernardo Siručio ir Klemenso Pokubiato į lenkų kalbą išversta ir Vilniuje išleista prancūzų istoriko Pjero Solinjako (Pierre Joseph de la Pimpie Solignac) „Lenkijos istorija“⁶, tapusi ne tik tautos praeities, bet ir didaktine mokymo priemone. Vakarų Europoje populiarių veikalų vertimus į lenkų kalbą papildė 1765 m. Vilniuje P. K. Bžostovskio išleistas jo paties iš prancūzų kalbos išverstas ispanų jėzuito Baltazaro Graciano moralinės filosofijos veikalas „Diskretusis“⁷, kuriame buvo dėstoma, kaip suderinti sėkmingą politiką su morali-

LOGIKA
CZYLI
ROZWAZANIA v ROZSĄDZANIA
RZECZY
NAUKA
WEDŁUG KTOREY
KAZDY MA WE WSZYSTKIM
PRAWDY DOCHODZIC. + STREDZ
SIE FAŁSZU
ZEBRANA
PRZEZ
X KAZIMIERZA NARBUTTA
Szkoł Pobożnych.

w WILNIE
w Drukarni J. K. M. y Rzeczypospolitey
XX. Szkoł Pobożnych. R. 1769.

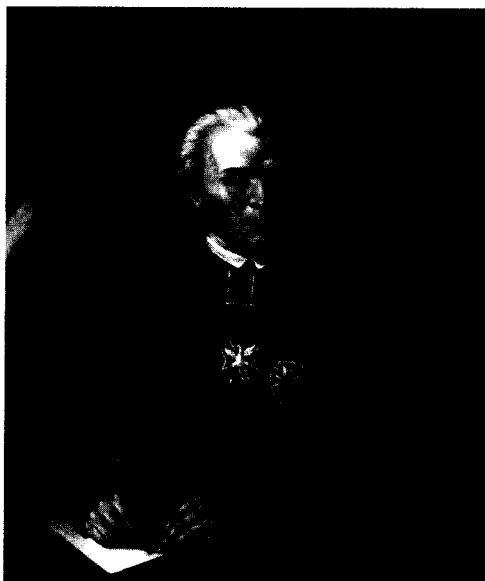
Kazimiero Narbuto veikalo „Logika“ pirmojo puslapio faksimilė.

8 Plačiau: M. Ślusarska, „...od nikczemnych rozrywek i gnuśnego oddaliwszy się próżnowania ...“ – Paweł Ksawery Brzostowski jako mecenas, pisarz i tłumacz „dla pożytku Ziomek moich“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos kraštovaizdis*, sud. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2012, p. 605–611.

niais skrupulais bei formuojamas „universalus žmogaus“ idealas: atsargus, gudrus, protingas, išsilavinęs, gero skonio ir gerų manierų, trumpai tariant, tikras džentelmenas⁸.

Didelį proveržį filosofinei Lietuvos minčiai padarė pijoro profesoriaus Kazimiero Narbuto veikalo „Logika“ pasirodymas 1769 m., kurio leidybą mecenavo P. K. Bžostovskis.

Vilniaus universiteto rektoriaus, astronomo Martyno Počobuto Odlianickio portretas. Nežinomas autorius.

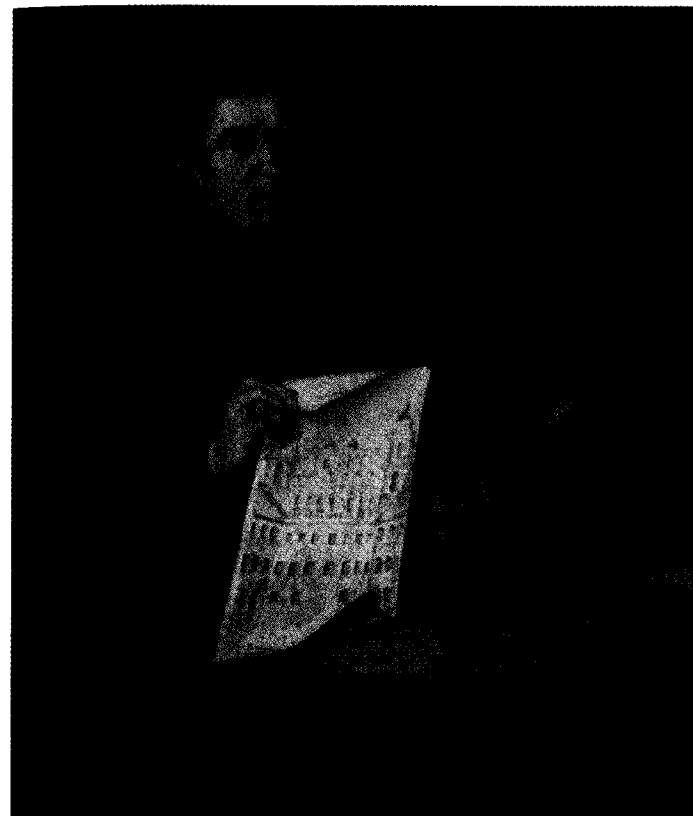

⁹
Kazimieras Narbutas.
Raštai, Vilnius, 1989,
p. 27–28.

Veikalas, dedikuotas „Jo didenybei ponui kunigui Bžostovskiui, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštininkui, Vilniaus katedros kanauninkui, Šv. Stanislovo ordino kavaleriui, <...> įžvalgų protą, sugebėjimus ir gero piliečio pastangas bei savo dvaro pelną skiriančiam tam, kad šaliai patarnautų, tautiečiams būtų sektinas pavyzdys ir duotų naudos“⁹, buvo išleistas lenkų kalba. Šis veikalas griovė lotynų kalbos, kaip vienintelės mokslo kalbos, tradiciją ir ilgus metus buvo naudojamas kaip vadovėlis Lietuvos vidurinėse mokyklose.

Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad pijorų mokyklų steigimas davė postūmį reformuoti ir jėzuitų mokymo sistemą. Pertvarkydami ugdymo sistemą jėzuitai Vilniuje 1751 m. įkūrė aukštesniąją mokyklą bajorams *Collegium Nobilium Societatis Jesu*, kurioje, kaip ir pijorų mokyklose, didesnis dėmesys buvo skiriamas pasaulietinėms disciplinoms, pirmiausia matematikai.

Pijorų ketinimai Vilniuje įsteigti aukštąją mokyklą – akademiją, savo teisėmis prilygstančią jėzuitų administruojamam Vilniaus universitetui, buvo bevaisiai. Jėzuitams pasiprieši-

Astronomo Tomo Žebrausko portretas. 1752 m. Dailininkas Ignatas Ernestas Egenfelderis. (T-2150, fotografas Antanas Lukšėnas). Lietuvos dailės muziejus.

nus (pijorų ir jėzuitų ginčą sprendė net karalius ir popiežius) XVIII a. viduryje Lietuvos intelektualinis, religinis ir mokslinis gyvenimas ir toliau sukosi aplink Vilniaus universitetą, palaipsniui atsigaunantį po XVII–XVIII a. sandūroje išgyvento nuosmukio. Tuo metu ir Vilniaus universitetą pasiekė Vakarų Europos aukštosios mokykloms būdingos mokslo sekularizacijos užuomazgos: tarp dėstomų dalykų tvirtas pozicijas užėmė tikslieji mokslai – matematika, fizika, astronomija, kaip disciplina susiformavo istorija, pradėtos dėstyti medicinos disciplinos (nuo 1763 m.). Mokslai palaipsniui tapo savarakiškesni, nepriklausomi nuo filosofijos ir teologijos. Vilniaus universiteto mokslo pažanga buvo susijusi su iškilėmis

Motiejaus
Dominyko
Dogelio portretas.
Dailininkas
A. Morenas.

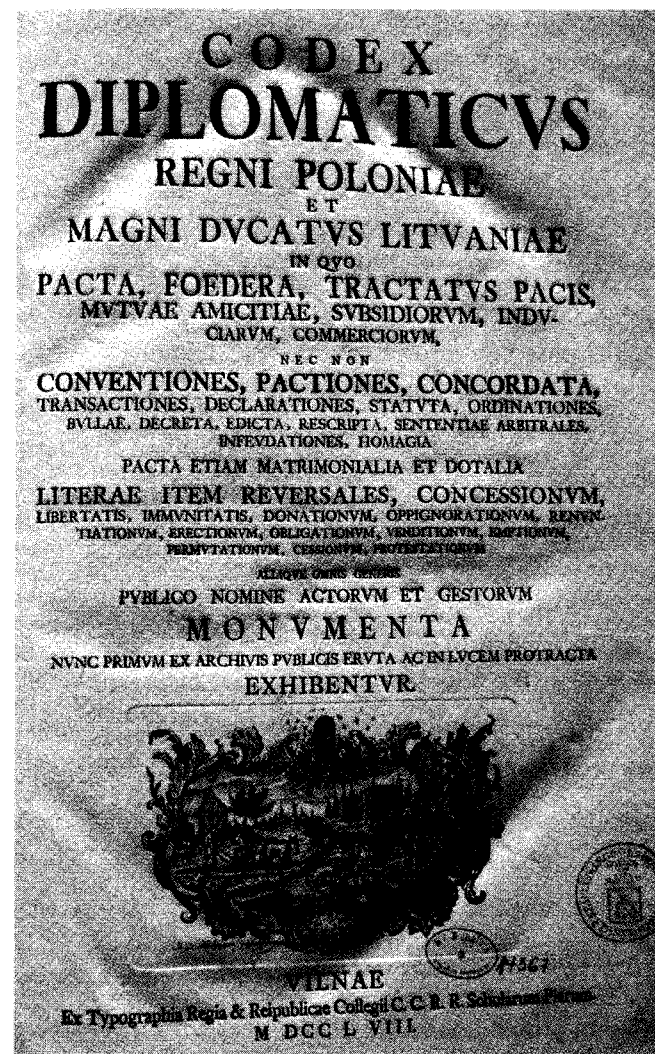
¹⁰ Plačiau žr.: A. Piročkinas, A. Šidlauskas, *Mokslas senajame Vilniaus universitete*, Vilnius, 1984, p. 69–107.

¹¹ M. Ślusarska, *Pawel Ksawery Brzostowski*, Warszawa, 2000, s. 12.

matematikos profesoriaus Tomo Žebrausko (1714–1758) ir astronomo, universiteto rektoriaus Martyno Počobuto Odlianickio (1728–1810) asmenybėmis. 1753 m. T. Žebrauskas pradėjo statyti Vilniaus observatoriją, astronomų lyginamą su garsiąja Grinvičo observatorija. 1768 m. astronomija universitete susiformavo kaip atskira specialybė¹⁰.

Atsinaujančio Vilniaus universiteto (akademijos) aplinka įtraukė jaunąjį Povilą Ksaverą Bžostovskį. Jame gautas mokslo žinias vėliau jis tobulino Varšuvos kunigų misionierių kolegijoje ir Romos Klementino kolegijoje (*Collegium Clementinum*) (1758–1762) studijuodamas teologiją, logiką, psichologiją, Bažnyčios istoriją, politinę istoriją, kanonų ir civilinę teisę ir, žinoma, kalbas. 1773 m. Vilniaus universitete P. K. Bžostovskis apgynė teologijos daktaro laipsnį¹¹.

XVIII a. viduryje Lietuvoje pradėjo kurtis žinių skleidimo sistema: Vilniaus universiteto spaustuvė kasmet leido kalendorius – skaitinių knygas, nuo 1760 m. pradėjo eiti pirmieji Vilniaus laikraščiai. Pasirodžiusi periodinė spauda ypač skatino politinės publicistikos žanro plėtrą. 1760–1763 m. kartą per savaitę leidžiamas „Lietuvos kurjeris“ (*Kurjer Li-*

M. Dogelio
veikalo „Codex
diplomaticus regni
Poloniae, Magni
Ducatus Lituaniae“
pirmojo puslapio
faksimilė.

tewski) spausdino ne tik žinias apie Lietuvos ir Lenkijos bei kitų šalių politinį ir visuomeninį gyvenimą, seimų nutarimus, pranešimus iš įvairių Lietuvos ir Lenkijos miestų (Vilniaus, Varšuvos, Gardino, Slanimo, Naugarduko, Nesvyžiaus ir kitų vietovių), bet ir informaciją apie karinius konfliktus ir paliaubas, Lietuvos aukštuomenės viešąjį ir

12

R. Jakubėnas,
S. Narbutas, Perio-
dinės spaudos atsi-
radimas: Pranciškus
Paprockis, *Lietuvos
kurjeris ir Literatū-
ros žinios, Senosios
Lietuvos literatūra
1253–1795*, sud.
S. Narbutas, Vilnius,
2011, p. 298–304.

privatųjų gyvenimą, įtakingų asmenų vizitus, mirtis, pokylius, šventes ir t. t. 1760–1764 m. buvo leidžiami laikraščio priedai: „Literatūrinės žinios“ (*Wiadomości Literackie*) ir „Užsienio žinios“ (*Wiadomości Cudzoziemskie*). 1764–1793 m. ėjo periodinis leidinys „Vilniaus laikraščiai“ (*Gazety Wilenskie*) bei jo priedas „Vilniaus laikraščių priedas“ (*Suplement do Gazet Wilenskich*), informuodavęs apie pirklių reikalus, cechų meistrus, tarnų pabėgimą, teismo ieškinius ir pan. Užsienio naujienos buvo perspausdinamos iš vokiškų, olandiškų, prancūziškų laikraščių¹².

Populiarėjo istorinė ir politinė literatūra. Vilniaus pijorų kolegijos rektorius, archeografas Motiejus Dogelis (1715–1760) parengė ir išleido pirmąjį mokslinį leidinį, skirtą tautų teisės studijoms „Codex diplomaticus regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae, in quo pacta, foedera, tractatus pacis etc.“ (Vilna, 1758, t. 1; 1759, t. 5; 1764, t. 4). Publicistikos ir mokslo veikalų leidimas lenkų kalba sudarė sąlygas naujoms idėjoms plisti tarp plačių visuomenės sluoksnių. Apšvietos idėjų sklaida brandino visuomenę radikaliems pokyčiams.

STANISLOVO AUGUSTO VALDYMO LAIKOTARPIS (1764–1795)

Reformų bandymai ir pirmojo padalijimo katastrofa

XVIII a. 7 dešimtmetyje akivaizdų kultūrinio gyvenimo pakilimą lydėjo politiniai pokyčiai. Jau 1762 m. seime Rusijos remiama „Familija“ ėmė agituoti prieš Augustą III, tikėdamasi įvykdyti valstybės perversmą, nušalinti karalių ir iškelti į sostą savo giminės narį. Vis dėlto Čartoriskų bandymas nuversti Augustą III buvo nesėkmingas, o netrukus atskriejo žinia apie valdovo mirtį. 1763 m. spalio 5 d. prasidėjęs tarpvaldis tapo Augusto III valdymo metais Respublikoje susiformavusių politinių srovių ir jų protektorių užsienyje išbandymo laikotarpiu.

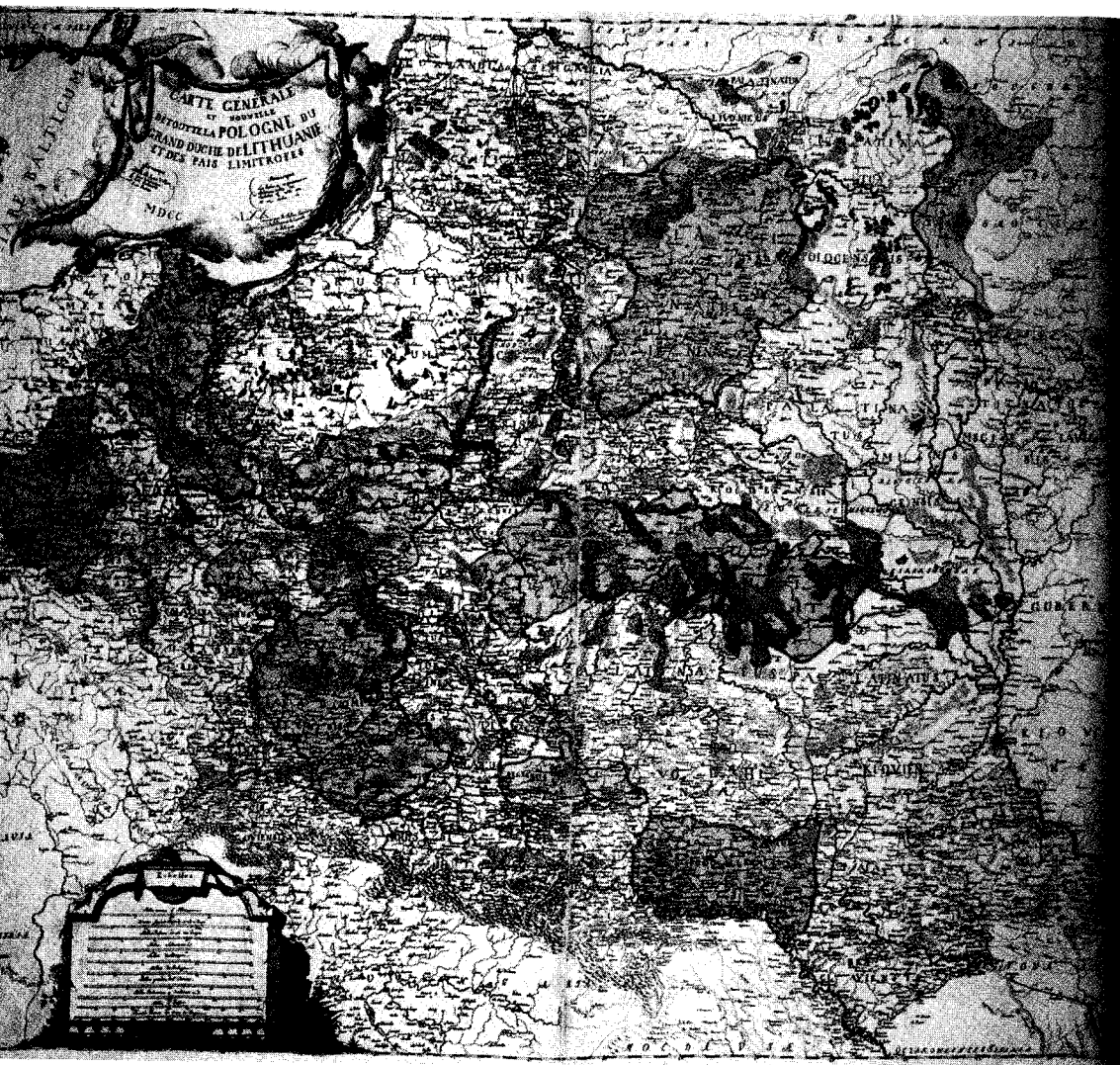
Valdant Augustui III Respublikoje įsitvirtinusio Rusijos protektorato sistema brėžė aiškius valstybės politinės raidos horizontus. Siekdama išlaikyti esamą padėtį Rusija ėmėsi destabilizacijos palaikymu Respublikoje paremtos strategijos, tačiau kartu siekė išsaugoti šios valstybės teritorijos vientisumą. Rusijos imperijos soste įsitvirtinusi Jekaterina II parėmė Augusto III opozicijoje buvusią Čartoriskų grupuotę. Būsimasis valdovas turėjo būti išrinktas iš šios grupuotės narių. Rusijos politiką vaizdžiai iliustruoja Jekaterinos II žodžiai, pasakyti užsienio reikalų ministrui Nikitai Paninui tarpvaldžio išvakarėse: „Mes prarasime trečdalį savo jėgos, jei Lenkija nebus nuo mūsų priklausoma.“¹³ Kandidatu pasirinktas Stanislovas Antanas Poniatovskis idealiai tiko Jekaterinos II režisuojamam vaidmeniui: jis nebuvo remiamas kitos užsienio valstybės, o jo politinė padėtis valstybės viduje buvo tokia silpna, kad Rusijos parama jam buvo neišvengiama¹⁴.

13

D. Karvelis, 1764 m. LDK generalinės konfederacijos klausimu, *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius, 1997, p. 397.

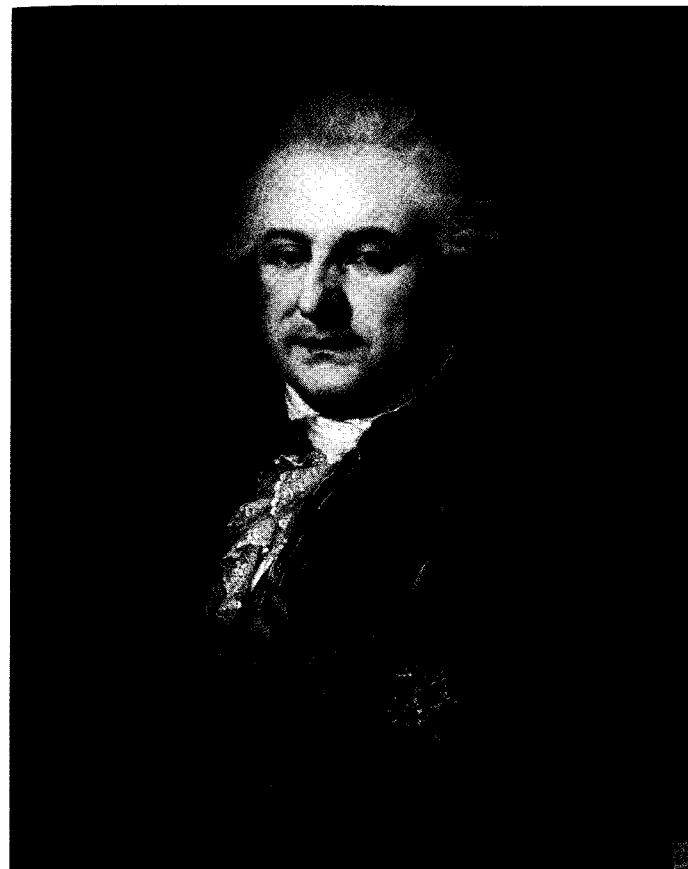
14

M. G. Müller, *Rozbiory Polski. Historia Polski i Europy XVIII wieku*, Poznań, 2005, s. 32.

Bartolomėjaus Folino Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėlapis, Varšuva, 1770.

Valdovo rinkimų išvakarėse Stanislovui Antanui Ponia-tovskiui ir jo palaikomai Čartoriskių grupuotei pavyko išsi-derėti Rusijos sutikimą įgyvendinti reformas Respublikoje, tačiau abiejų pusių įsivaizdavimas, kiek toli gali siekti re-formas, iš esmės skyrėsi. Jekaterina II jokių būdu neketino leisti Respublikai sustiprėti tiek, kad ji galėtų išsivaduoti iš satelinės, nuo Rusijos priklausomos valstybės statuso. Tuo

Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Stanislovo Augusto Ponia-tovskio portretas. Dailininkas *Johannas Baptistas von Lampi*.

tarpu „Familija“, keldama savo kandidatą į sostą, turėjo aiškiai suformuotą radikalių valstybės ir visuomenės pertvar-kymų viziją.

Pažymėtina ir tai, kad tuo metu Rusijos politiką Respubli-kos atžvilgiu palaikė Prūsija. Buvo susitarta nebeleisti rinkti Lenkijos–Lietuvos valstybės karaliaus iš austrų sąjunginin-kės Saksonijos dinastijos, o leisti rinkti tik lenką. 1764 m. Sankt Peterburgo sutartimi Rusija ir Prūsija įsipareigojo neleisti keisti Lenkijos–Lietuvos santvarkos¹⁵.

Tokiomis aplinkybėmis 1764 m. rugsėjo 7 d. elekcinia-me seime susirinkusi Abiejų Tautų Respublikos bajorų tauta

¹⁵ R. Šmigelskytė-Stu-kienė, Geopolitinė situacija Europoje ir Lenkijos–Lietuvos valstybės padalijimai, *Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimų dokumentai*, I dalis: *Sankt Peterburgo konvencijos*, sud. R. Šmigelskytė-Stu-kienė, Vilnius, 2008, p. 30–31.

valdovu išrinko Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stalininką Stanislovą Antaną Poniatovskį, karūnuotą Stanislovo Augusto vardu. Čartoriskių „Familijos“ remiamas naujasis valdovas jau 1764–1766 m. ėmėsi įgyvendinti dalines Respublikos valstybės reformas: panaikino *liberum veto* teisę seime sprendžiant ekonominius klausimus; įsteigė Lenkijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Izdo ir Karo reikalų komisijas; nustatė naują seimo darbo tvarką; padidino kariuomenę, įvedė generalinius muitus. Siekiant užkirsti kelią užsienio valstybių kišimuisi į Lenkijos ir Lietuvos vidaus reikalus, buvo patvirtinta nuostata, kad ateityje valdovais galės būti renkami tik Respublikos piliečiai.

Stanislovas Augustas siekė sustiprinti monarcho valdžią, reorganizuoti ją aptarnaujančias tarnybas. Jo iniciatyva prie valdovo buvo sukurtas patariamasis organas – kabinetas, reorganizuota Užsienio reikalų tarnyba, planuota artimiausiu laiku reformuoti švietimo sistemą. Tačiau Stanislovo Augusto veiklos erdvę ribojo užsienio valstybių siekiai išlaikyti Respubliką savo įtakoje. Kadangi abi kaimyninės jėgos – Rusija ir Prūsija – tarpusavyje susitarė išsaugoti Respublikos santvarką nepakitusia, nebuvo galima netgi mąstyti apie sėkmingą reformų plano realizavimą. Sankt Peterburgas siekė visiškai Lenkijos–Lietuvos išorinio izoliavimo bei laikė Respubliką Rusijos satelitine valstybe. Realizuoti savo planus Rusijai pavyko visų pirma pasinaudojant jautria ir aktuali stačiatikių ir protestantų, tuo metu vadintų disidentais, problema. Daugiatautėje ir daugiakonfesinėje Respublikoje, kur jau gerą šimtmetį savo dominavimą buvo įtvirtinusi katalikybė, Rusija pasistengė aktualizuoti disidentų (stačiatikių ir protestantų) klausimą. 1766 m. Respublikos seimo atstovai katalikai atmetė tiek Stanislovo Augusto reformų siūlymus, tiek ir naują bandymą teisiškai įtvirtinti religinę toleranciją – Rusijos remiamą reikalavimą suteikti bajorams stačiatikiams

Rusijos imperatorės Jekaterinos II portretas. Dailininkas Johannas Baptistas von Lampi.

ir protestantams lygias su katalikais politines teises valstybėje. 1767 m. Jekaterina II atvirai stėjo prieš neseniai remtą Stanislovo Augusto ir Čartoriskių vidaus politiką. Tam pasinaudota senu ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės santykių su Rusija istorijoje gerai žinomu pretekstu: Čartoriskiai buvo apkaltinti, kad negynė seime Respublikos disidentų, nesulygino jų politinių teisių su katalikais. Rusijos politikai, išradingai manipuliuodami tarpusavyje besikivirčijusiais Respublikos didikais ir bajorais, užsitikrino

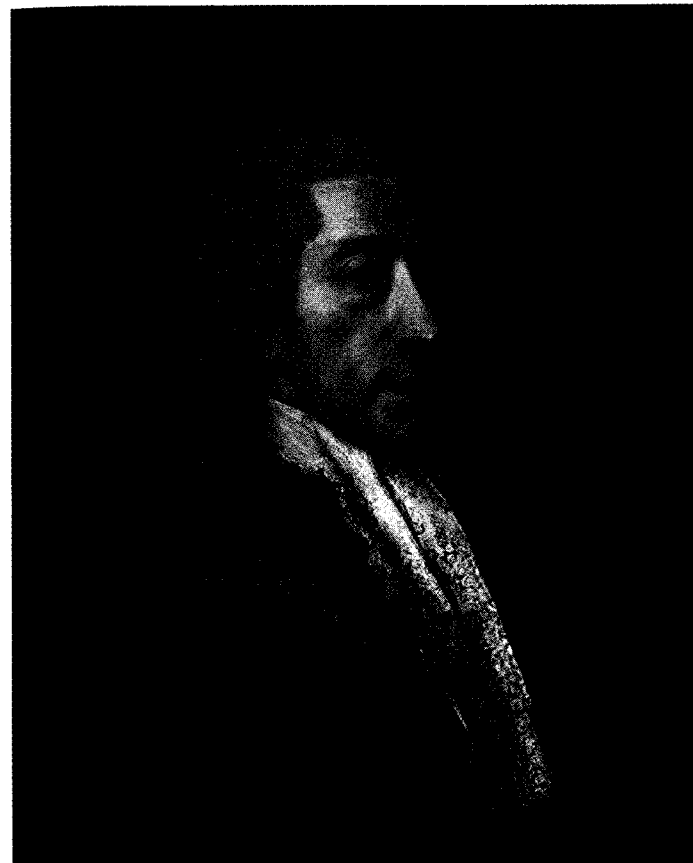
16
Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, 1998, p. 327–328.

17
Plg.: K. Zernack, Abiejų Tautų Respublika josios padalijimų metu, *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, p. 428–429; R. Šmigelskytė-Stukienė, Geopolitinė situacija Europoje ir Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimai, *Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimų dokumentai*, I dalis: *Sankt Peterburgo konvencijos*, p. 33.

Karloio Stanislovo Radvilos vadovaujamos opozicijos, dar visai neseniai stojusios prieš Rusijos kišimąsi į Respublikos vidaus reikalus, paramą. 1767 m. vasario 3 d. Sankt Peterburge Jekaterina II paskelbė deklaraciją prieš 1766 m. Respublikos seimo nutarimus ir valdovą. Rusija pasiskelbė visų Respublikos disidentų globėja ir pareikalavo sušaukti ekstraordinarinį seimą disidentų reikalams tvarkyti¹⁶.

Rusijai remiant 1767 m. Respublikoje buvo sudarytos prisiekusių bajorų sąjungos – konfederacijos, kurios Varšuvos seime privertė naujai svarstyti tolerancijos įstatymus. Rusijos pasiuntinys Respublikoje Nikolajus Repninas davė įsakymą suimti antidisidentiškai nusiteikusių parlamentarų katalikų vadovus – Krokuvos ir Kijevo vyskopus. Tada nekilo kliūčių seime patvirtinti disidentų teises. Respublikoje buvo atkurta senoji visuomeninė santvarka, įsigaliojo „amžinos ir neatšaukiamos“, vadinamosios kardinalinės teisės – luominės bajorų privilegijos, teisė nepaklusti vadovui, laisvi jo rinkimai, menkai apribota *liberum veto* teisė. Tiesiogiai po šios intervencijos Jekaterina II Respublikai primetė dvišalę sutartį, garantavusią 1767 m. seimo sprendimų įteisinimą ir įtvirtinimą, o Rusiją įpareigojusią ginti Abiejų Tautų Respublikos santvarką nuo bet kokio pakeitimo. Ši sutartis buvo patvirtinta seime 1768 m. vasario 24 d. Abi šalys amžiams garantavo savo sienų Europoje neliečiamumą. Rusijos ir Respublikos sutartis, austrų valstybės kanclerio Wenzelio Kaunitzo žodžiais, suteikė Rusijai galimybę „privačiai disponuoti visais Lenkijos reikalais ir galiausiai <...> padaryti ją Rusijos provincija“¹⁷.

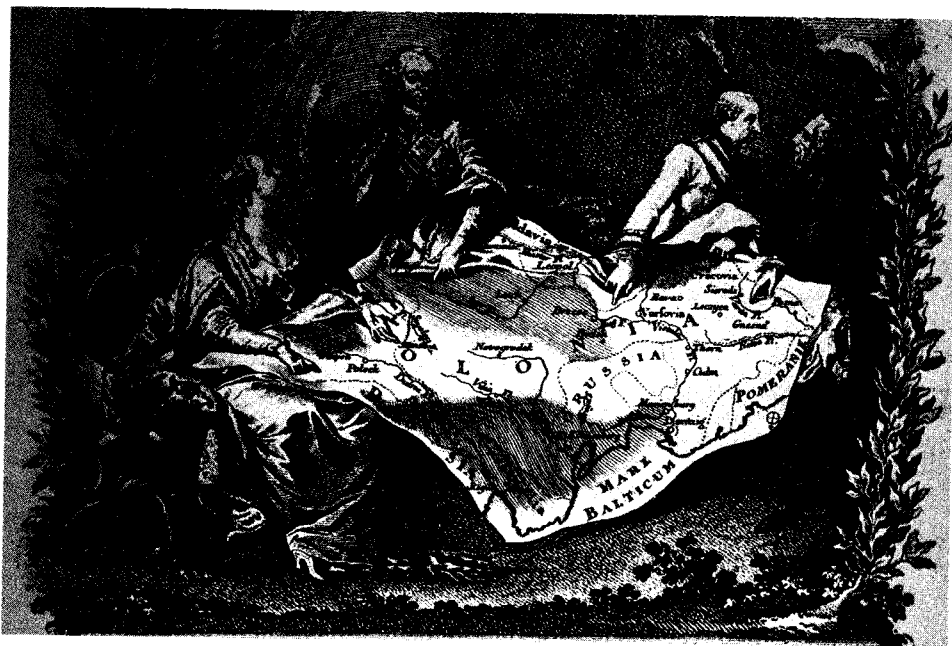
Akivaizdus Rusijos dominavimas Abiejų Tautų Respublikoje sukėlė kaimyninių valstybių nepasitenkinimą. Kaimynai negalėjo indiferentiškai stebėti, kai Respublikai ėmė grėsti toks pat likimas kaip Kuršui. Nuo šio momento Austrija rodė aiškų polinkį suartėti su Rusija ir Prūsija, kad ateityje, sprendžiant „lenkų klausimą“, neliktų nuošalėje.

Austrijos kancleris
Wenzelis Antonas
Kaunitzas (Le
Comte Wenzel
Anton Kaunitz).
Dailininkas
Jeanas-Étienne'as
Liotardas.

Pačioje Respublikoje ilgai laukti reakcijos į sutartį su Rusija nereikėjo. Buvo aiškiai suvokta, kad Respublika stumiamą Rusijos protektorato padėtin. 1768 m. seimo nutarimai paskatino sudaryti naują konfederaciją. Ji susibūrė 1768 m. vasario 29 d. Baro mieste Podolėje, turėdama tikslą kovoti prieš Rusijos įtaką Respublikoje ir jos statytiniu tapusį Stanislovą Augustą. Baro konfederatai kreipėsi pagalbos į Austriją, Prancūziją, Turkiją.

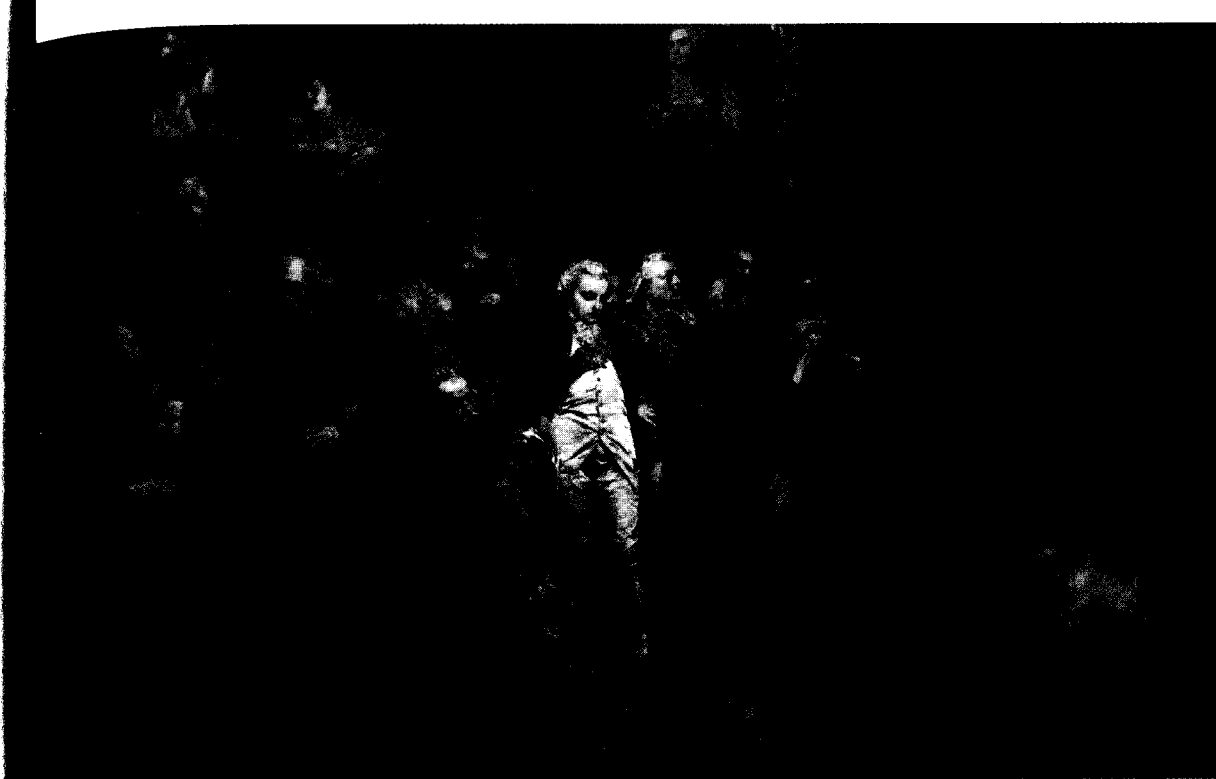
1768–1772 m. Baro konfederacija išplito po visą valstybę, įtraukdama plačiuosius bajorijos sluoksnius. Tuo tarpu Rusija, remdamasi 1768 m. sutartimi, pasiuntė imperijos

Pirmojo padalijimo alegorija.

kariuomenę „Respublikos vidaus tvarkai atstatyti“. Taip Respublikos vidaus karas peraugo į tarptautinę politinę krizę. Rusijos karinės pergalės Balkanuose (tuo metu Europos pietuose Rusija kariavo su Osmanų imperija) bei įsigalėjimas Abiejų Tautų Respublikoje paskatino Austriją ir Prūsiją siekti realizuoti savo tikslus.

1772 m. Sankt Peterburge buvo pasirašyta pirmojo Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo sutartis tarp Rusijos, Prūsijos ir Austrijos. Rusija užgrobė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes – Polocko, Vitebsko, Mstislavlio vaivadijas, dalį Minsko vaivadijos, taip pat Livonijos vaivadiją, iš viso 92 tūkst. km² Abiejų Tautų Respublikos teritorijos su 1 300 000 gyventojų. Prūsija ir Austrija prijungė dalį Lenkijos karalystės žemių. Prūsijai atiteko 36 tūkst. km² Pamario (be Dancigo, dabar – Gdanskas), Vakarų Prūsijos bei Varmijos (be Torunės ir Marienburgo, dabar Malborkas) su 580 tūkst. gyventojų. Austrija prisijungė 81 900 km² Mažosios

Reitanas – Lenkijos žlugimas. 1866 m. Dailininkas Janas Matejko.

Lenkijos žemių (Krokvos vaivadijos pietinę dalį bei Sandomiero ir Lvovo vaivadijas) su 2 650 000 gyventojų. Bendras Lenkijos–Lietuvos valstybės plotas sumažėjo nuo 730 tūkst. iki 520 tūkst. km², o gyventojų – nuo 11 400 000 iki 7 400 000. Taigi Abiejų Tautų Respublika neteko maždaug 30 proc. teritorijos ir apie 35 proc. gyventojų.

Svetimų valstybių draskomos Abiejų Tautų Respublikos valdovas Stanislovas Augustas ėmėsi diplomatinės propagandinės veiklos, nesėkmingai bandydamas atkreipti Europos dėmesį į Respublikos žemių aneksiją. 1773 m. Respublikos seimas, spaudžiamas valstybių aneksuotojų karinių jėgų, buvo priverstas pasirašyti teritorijų atidavimo sutartis.

Tačiau kompromisas, kurį Rusija, Prūsija ir Austrija pasiekė 1772 m., nedavė lauktų rezultatų ir neužtikrino ilgalaikio

geopolitinės padėties stabilizavimo. 1772 m. sutartys neužkirto kelio nė vienam galimam tarptautinių santykių konfliktui. Pirmasis padalijimas vedė į antrąjį ir trečiąjį padalijimą. Liko neišspręstas ar netgi užaštrintas Austrijos ir Prūsijos konfliktas – Austrijai nepavyko pažaboti Prūsijos ekspansijos. Nepaisant to, kad austrų teritoriniai laimėjimai buvo gerokai didesni už Prūsijos, pastarųjų ekonominis ir politinis potencialas buvo kur kas svaresnis. Todėl Austrija tebekėlė tikslą palaužti Prūsijos persvarą. Pirmasis padalijimas paskatino Prūsiją toliau siekti Torunės ir Dancigo miestų, kurių sąjungininkės jai neužleido 1772 m. Nesilaikydama konvencijos sąlygų Prūsija palaipsniui plėtė savo teritorines aneksijas Lenkijoje. Rusija kaip ir iki padalijimo siekė išlaikyti Abiejų Tautų Respubliką savo įtakoje. Protektoratui užtikrinti buvo sutinkama netgi su tam tikromis nuolaidomis: palaikomos Stanislovo Augusto politinės reformos (naujo tipo vykdomosios valdžios institucijos – Nuolatinės tarybos įkūrimas, mokesčių sistemos pertvarkymai, Edukacinės komisijos įkūrimas ir kt.). Tačiau kaip ir iki padalijimo, taip ir 1773 bei 1776 m. Respublikos seimų metu kilo prieštaravimų tarp reformų šalininkų ir Rusijos protektorato interesų.

Tarp dviejų padalijimų: valstybės pakilimo laikotarpis

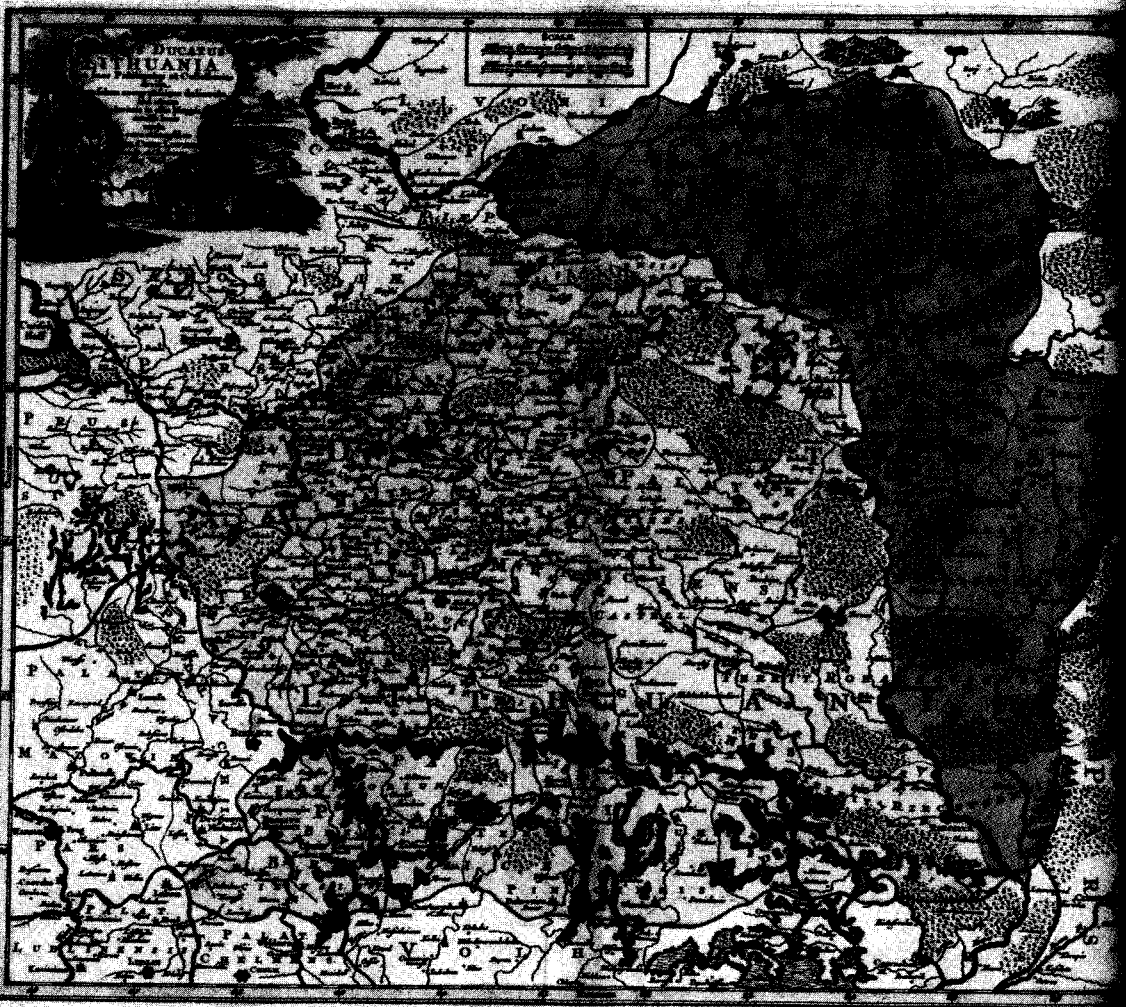
Laikotarpis tarp pirmojo ir antrojo valstybės padalijimų tyrinėtojų vieningai laikomas ypač spartaus ekonominio, politinio, kultūrinio augimo metais. Padalijimo katastrofa sukretė to meto visuomenę, buvo suvokta, kad pacifistinė politika veda į susinaikinimą. Imtasi esminio valstybės valdymo sistemos reformavimo, kariuomenės didinimo, kurti ir pradėti įgyvendinti šalies ūkio skatinimo projektai.

Valstybės valdymo sistemos pertvarka. 1775 m. seime buvo sudaryta pirmoji centrinė vykdomosios valdžios institucija – Nuolatinė taryba. Respublikos valdovo Stanislovo Augusto grupuotė su Nuolatine taryba siejo valstybės pertvarką ir konstitucinės monarchijos sukūrimą. Monarchijos priešininkai – respublikonai – planavo paversti Nuolatinę tarybą senosios bajorų demokratijos šalininkų politiniu įrankiu. Dėl politinių jėgų priešpriešos keitėsi Nuolatinės tarybos sudėtis, o jos veikla per 1775–1788 m. nebuvo nuosekli¹⁸. Tačiau to meto valstybėje ši institucija buvo žingsnis į modernios valstybės viešojo administravimo sistemos kūrimą. Nuolatinė taryba apribojo Abiejų Tautų Respublikos valdovo valdžią ir perėmė dalį jo pareigų (vadovauti užsienio politikos žinybai bei kariuomenei, aiškinti įstatymus, kontroliuoti finansus; valdovas taip pat neteko teisės skirstyti valstybės tarnybas ir atlyginti už jas valdomis). Nuolatinės tarybos nariai iš savo tarpo rinkdavo maršalą, kuris turėjo teisę net neleisti valdovui pirmininkauti taryboje. Kita vertus, naujos institucijos įkūrimas iš esmės apribojo iki tol nekontroliuojamų ministrų valdžią, aukštas valstybės tarnybas turėjusių didikų savivalę, sudrausmino visą valstybės vykdomosios valdžios aparatą: buožė, antspaudas, maršalo lazda ir išdo raktai nustojo būti nepriklausoma galia¹⁹.

Nuolatinės tarybos veiklos laikotarpiu buvo modernizuota ir padidinta kariuomenė, apribota jai vadovavusių etmonų savivalė. Taryba siekė tobulinti teisės sistemą ir teismų darbą, sutvarkyti vykdomosios valdžios įstaigas. Įgyvendintos tam tikros ūkio ir finansų reformos. Buvo įvesta vieninga svorio ir tūrių sistema, pertvarkyti mokesčiai, sudarytos naudingos tarptautinės prekybos sutartys ir kita. Visa tai pagyvino Abiejų Tautų Respublikos ekonominį gyvenimą. Tačiau Nuolatinės tarybos veikla tebuvo dalinis mėginimas modernizuoti Abiejų Tautų Respublikos valstybinę santvarką. 1775–1788 m. liko neišspręstos Respublikos visuo-

¹⁸ Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *Lietuvos istorija iki 1795 metų*, Vilnius, 1998, p. 332.

¹⁹ A. Czaja, *Między tronem, buławą a dworem peterburskim. Z dziejów Rady Nieustającej 1786–1789*, Warszawa, 1988, s. 48.

Lietuvos
Didžiosios
Kunigaikštystės
žemėlapis. Tobiasas
Conradas Lotteris
(1717–1777).
Magnus ducatus
Lithuania in
suos palatinatus

*et castellanias
divisa, non solum
accuratissime
delineata, sed
etiam plurimis
in aliis mappis
omissis locis aucta,
Augsburg, [1778?].*

menei gyvybiškai svarbios problemos: nebuvo panaikintos luominės bajorų privilegijos, valstiečiai liko įbaudžiovinti. Miestiečiai, reikalavę sulyginti jų teises su bajorų teisėmis, nesulaukė atsako. Nuolatinės tarybos veikla vis mažiau tenkino Respublikos esminės pertvarkos šalininkus. Esminių valstybinės santvarkos pertvarkymų buvo imtasi tik 1788 m. Varšuvoje darbą pradėjus seimui.

Ūkio pokyčiai. Laikotarpis nuo XVII a. vidurio iki XVIII a. vidurio buvo karų, naikinimo ir ūkinio nuosmukio šimtmetis. Svetimų valstybių kariuomenių žygiavimas per Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritoriją smukdė valstiečius ir miestelėnus. 1738 m. Abiejų Tautų Respublikos valstybinių žemių patikrinimas – iliustracija – užfiksavo baisų krašto nuniokojimą. Ištisi kaimai ir miesteliai buvo tušti. Kaimuose padaugėjo bėglių valstiečių. Baudžiauninko valstiečio darbas buvo nenašus, mažėjo bajorų pajamos. Valstiečiai nedėjo pastangų plėstis ir kurti naujus ūkius, kadangi nebūtų pajėgūs atlikti prievolių ir sumokėti mokesčių, renkamų nuo dūmo. Atkurti ūkį buvo nepaprastai svarbu. Dvaras turėjo eiti į kompromisą – dalyti valstiečiams ištuštėjusią žemę lengvatinėmis činšo sąlygomis (tokia žemė vadinta priimtine žeme). Tačiau valstiečių ir palivarkų ūkis buvo atkuriamas senuoju feodalinio pagrindu. Labai nedidelis lažo dienų sumažinimas ir daliai valstiečių lažo pakeitimas činšu garantavo dvarui patikimiausias pajamas.

XVIII a. 8–10 dešimtmečiais labiausiai paplito priimtine žemė. Ji padėjo ne tik išplėsti piniginę rentą, bet ir formuoti valstiečio kiemą. Didesnės, daugiau darbo rankų turinčios valstiečių šeimos ėmė daugiau priimtinės žemės ir sukūrė didelius ūkius, kuriuose priimtine žemė susiliejo su sodybine. Taip per valstiečių kiemą buvo atkurtas sugriautas feodalinis ūkis. Tačiau valstiečiai ir toliau liko baudžiauninkai.

XVIII a. viduryje atkūrus nualintą žemės ūkį, suintensyvėjo žemės ūkio produktų gamyba. Ją skatino vis didė-

20

J. Jurginis, *Lietuvos valstiečių istorija. Nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo*, Vilnius, 1978, p. 138–139.

21

M. Jučas, *Žemės ūkis, Lietuvos TSR istorija. Nuo seniausių laikų iki 1917 metų*, Vilnius, 1986, p. 204.

janti paklausa Vakarų Europos rinkoje, taip pat kartu su Apšvietos epochos idėjomis plintančios fiziokratų pažiūros. Fiziokratai valstybės gerovę siejo su žemdirbystės ir žemės ūkio pažanga. Jie, kaip ir švietėjai, teigė, kad žemdirbystės sėkmė priklauso nuo valstiečių pajėgumo. Valstiečių darbas – kiekvieno dvaro pagrindas. Valstiečiai sudaro visuomenės pagrindą, o siekiant gamybos kilimo būtina, kad jie dirbtų savarankiškai ir nebūtų priklausomi. Žemvaldžio santykiai su valstiečiu turi būti grindžiami sutartimi, atnaujinama kas ke-liolika metų. Valstietis už naudojamą žemę turi atlikti tai, kas numatyta sutartyje, ir žeme naudotis paveldimai, kad būtų tikras, jog gerai įdirbtos ir rūpestingai prižiūrimos žemės niekas iš jo neatims. Privaloma laikytis principo: valstietis atsilygina dvarui tiek, kiek iš dvaro gauna, o ne tiek, kiek išgali. Negalima su valstiečiu elgtis kaip su belaisviu, nes tam prieštarauja Dievo įsakymai ir prigimtinė teisė. Joks įstatymas negali įteisinti krikščioniškai moralei prieštaraujančios neteisybės.

Dėl fiziokratų ir švietėjų pažiūrų poveikio radosi nemaža ūkininkavimo instrukcijų didelėms valdoms, dvarams ir palivarkams. Juose, J. Jurginio teigimu, daugiausia vietos buvo skiriama agrotechnikai ir santykiams su valstiečiais. Reikalauta dirvą arti ne 2, o 3 kartus, vietoj trilaukio įvesti keturlaukį. Instrukcijose buvo pateikiamos arimo būdų ir sėjomainos schemas, siūloma pratinti valstiečius daržuose sodinti bulves, patariama laikyti bites, aiškinama, kaip ganyti bandą ir kaip laikyti gyvulius tvartuose²⁰.

Lietuvos dvarininkai siekė intensyvinti žemdirbystę, geriau įdirbti ir patręšti ariamąją žemę. Prasadėjo melioravimo darbai. Dvarininkai pamažu virto verslininkais. Imta statyti malūnus, degtinės varyklas, steigti naujus palivarkus, kuriuose gamyba vis dėlto buvo paremta lažiniu valstiečių darbu. M. Jučo skaičiavimais, nuolat samdomų darbininkų dalis laukininkystėje sudarė vos 1 procentą. Kiek daugiau jų buvo gyvulininkystėje²¹.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rūmų išdininko Antano Tyzenhauzo portretas. Iki 1819 m. Dailininkas Jonas Rustemas. (T-452, fotografas Antanas Lukšėnas). Lietuvos dailės muziejus.

Esminių permainų valstybinių dvarų – karaliaus ekonomijų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje – administravimo srityje pasiekta jau pirmaisiais Stanislovo Augusto valdymo metais. 1765 m. Gardino seniūnu ir ekonomijų valdytoju paskirtas artimas karaliaus bičiulis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rūmų išdininkas Antanas Tyzenhauzas (1733–1785) pradėjo radikalias ekonomines ir urbanistines reformas, daug dėmesio skirdamas ekonomijų miestų plėtrai ir jų ūkinio pajėgumo stiprinimui. Siekdamas užtikrinti valdovo Stanislovo Augusto ekonominę nepriklausomybę nuo Seimo, garantuojant išdui nuolatinės dideles

22

Kiekviena ekonomija buvo suskirstyta tam tikrais administraciniais vienetais – raktais bei vaitijomis, apimančiais po kelis ar keliolika dvarų, palivarkų ir kaimų, o nuo XVIII a. vidurio įvestas stambesnis vienetas – *gubernijos*, sudarytos iš kelių ar keliolikos raktų.

23

J. Jurginis, *Lietuvos valstiečių istorija. Nuo seniausių laikų iki baudžios panaikinimo*, Vilnius, 1978, p. 140.

pajamas, A. Tyzenhauzas iš esmės reformavo ekonomijų valdymą. Norėdamas padidinti grūdų gamybą, jis stambino ūkius, atkūrė panaikintus palivarkus, neįsisavintose žemėse steigė naujus palivarkus, juose sugrąžindamas palivarkinę-lažinę ūkio sistemą, didino mokesčius (činšą), įvedė griežtą kontrolę, buhalterinę apskaitą. Kiekviename rakte²² buvo pastatyti javų sandėliai, iš kurių javai buvo duodami sėklos neturintiems valstiečiams ir pan.

Ekonomijose A. Tyzenhauzas numatė išplėsti manufaktūras, sudaryti geriausias sąlygas prekybai: tiesti kelius, valyti upes, plėsti verslus. Rūpinantis užsienio prekybos plėtra, buvo imtasi sausumos ir vandens kelių tvarkymo (upių, ypač Nemuno vagos, valymo ir gilinimo, kanalų kasimo). Tačiau kitaip, nei Vidurio Rytų Europos valstybėse, kuriose jau XVIII a. 9 dešimtmetyje buvo einama baudžios naikinimo keliu (valstiečiai buvo paleisti iš baudžios Habsburgų valdomuose kraštuose Austrijoje, Čekijoje, Vengrijoje), A. Tyzenhauzo reformos buvo paremtos baudžiavinių santykių griežtinimo politika: palivarkuose lažo dienų skaičius buvo didinamas, lažas sugrąžintas net ir tose ekonomijose, kuriose jo nebuvo jau daugiau kaip 100 metų (pvz., Šiaulių ekonomijoje).

A. Tyzenhauzo požiūris į valstiečius atliepė daugumos to meto didikų ir bajorų pozicijas, kurios buvo išreikštos to meto raštijoje ir ūkinio pobūdžio dokumentuose. Antai vienoje instrukcijoje dvarų valdytojams į klausimą, kas geriau, činšas ar lažas, atsakoma: „tai priklauso nuo vietos, nuo aplinkybių ir valstiečių valios. Ten, kur yra pono rezidencija, kur kraštas neprekliaujantis ir valstietis kasmet miršta badu, ten verčiau lažas. Primesti činšą valstiečiui, kuris to nenori, būtų tas pats, ką arklių girdyti alumi“²³.

Vis dėlto, nepaisant dominuojančio požiūrio į valstiečius, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje radosi pažangiai mąstančių didikų ir bajorų, kurie ne tik kalbomis, bet ir praktine

Lietuvos valstiečiai.
XVIII a. pab. –
XIX a. pr.

*Dailininkas
Pranciškus
Smuglevičius.
(T-2100, fotografas
Antanas Lukšėnas).
Lietuvos dailės
muziejus.*

24
1790 m. pirmojo visuotinio Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, daugumą gyventojų (apie 80 proc.) sudarė valstiečiai. 12,8 proc. – miestiečiai ir tik 6,5 proc. visų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų – bajorai.

25
J. Jurginis, *Lietuvos valstiečių istorija. Nuo seniausių laikų iki baudžiavos panaikinimo*, Vilnius, 1978, p. 141.

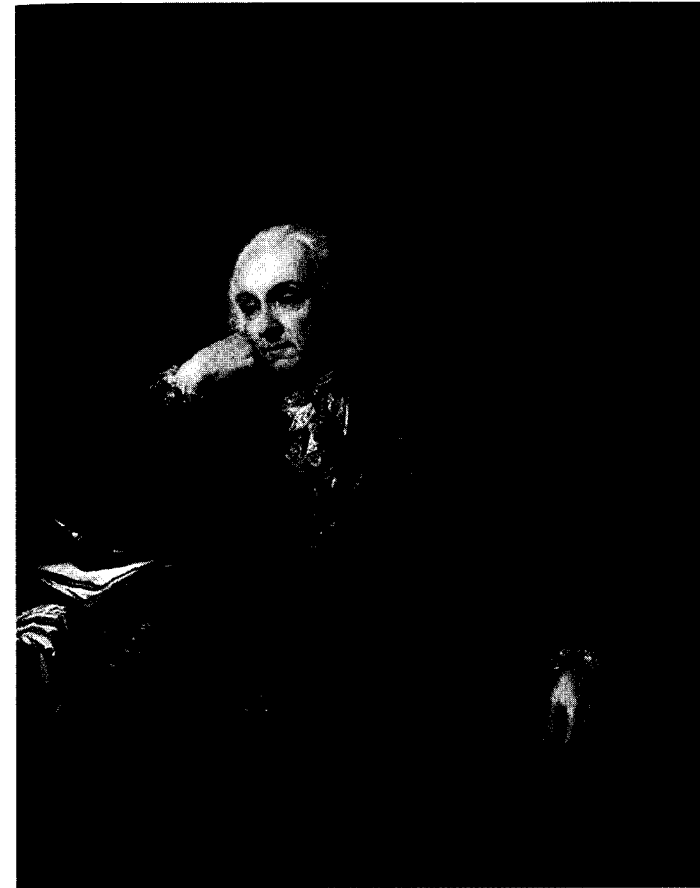
26
M. Jučas, *Baudžiavos irimas Lietuvoje*, Vilnius, 1972, p. 201.

27
K. Mačiulytė, *Kad Tėvynė gyvuotų. XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai*, Vilnius, 2005, p. 91.

veikla ėmėsi spręsti pagrindinės Abiejų Tautų Respublikos gyventojų dalies – valstiečių²⁴ – padėties pagerinimo klausimą.

Lietuvoje susiformavo dvi valstiečių padėties pagerinimo (dvarų reformos) kryptys: pirmoji, kuri teigė, kad palivarkus reikia stiprinti, įvesti našesnę agrotechniką, pamažu atsisakant menkų valstiečių darbinių gyvulių ir primityvių įrankių, bet neatsisakant pačios valstiečių darbo jėgos, ir antroji, kuri siūlė panaikinti palivarkus ir jų žemę išdalyti valstiečiams už činšą. Pirmajai kryptčiai atstovavo A. Tyzenhauzo reforma Alytaus ir Šiaulių ekonomijose, antrajai – P. K. Bžostovskio reforma privačiame Turgelių dvare²⁵. Pažymėtina ir tai, kad P. K. Bžostovskis, taip pat kaip ir A. Tyzenhauzas, vykdydamas reformą siekė maksimaliai suintensyvinti ūkį. Ir tai jam pavyko: 1767 m. iki reformos Merkinės ir Turgelių dvarai davė 6 097 auksinus metinių pajamų, iš jų tik 791 auksiną iš činšo. 1784 m. pajamos išaugo iki 15 213 auksinų²⁶. P. K. Bžostovskis buvo įsitikinęs, kad į činšą galima pervesti tik turtingus valstiečius. Iš pradžių jis naudojo samdomąjį darbą, mokėdamas už darbo dieną 1 auksiną, bet prievartinės samdos nepanaikino. 1786 m. jis galutinai įvedė piniginę sistemą. 1786–1791 m. pravedant ūkinę reformą, valstiečių činšas nuo valako išaugo iki 180 auksinų (buvo 130 auksinų). Taip P. K. Bžostovskis atvėrė kelią kapitalistinių santykių vystymuisi.

Greta ūkio plėtros, P. K. Bžostovskis didelį dėmesį skyrė šviečiamajai veiklai: 1770 m. jis parengė ir išleido ūkininkavimo pagrindų vadovėlį „Apie žemdirbystę, [skirtą] Paulavoje (Pavlove) gyvenančių ūkininkų patogumui“ (*O rolnictwie dla wygody gospodarzy w pawłowie mieszkających*) bei populiarių medicinos vadovėlį „Vaistai Paulavoje (Pavlove) gyvenančių ūkininkų patogumui“ (*Lekarstwa dla wygody gospodarzy w Pawłowie mieszkających*)²⁷. P. K. Bžostovskio iniciatyva buvo išleista šveicarų gydytojo ir populiarių fi-

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vicekanclerio Joachimo Chreptavičiaus portretas.
Dailininkas Josephas Grassi.

losofijos veikalų autoriaus Hanso Kasparo Hirzelio (Hans Caspar Hirzel, 1725–1803) knyga „Kaimo Sokratas, arba Ūkiško ir doro filosofo, dirbančio žemę, gyvenimo aprašymas“ (*Sokrates wieśniak, albo Opisanie życia gospodarskiego i cnotliwego filozofa rolę bawiącego się; Le Socrate Rustique, ou description de la conduite économique et morale d'un paysan philosophe* vertimas iš vokiečių į prancūzų kalbą pasirodė Ciuriche 1762 m.) bei žymaus prancūzų agronomo Duhamelio du Monceau (Henri Louis Duhamel du Monceau, 1700–1782) „Veikalas apie žemdirbystę“ (*Dzieło o rolnictwie, orig. Traité de la culture des terres*, 1762).

28
M. Jučas, *Baudžios irimas Lietuvoje*, Vilnius, 1972, p. 201–203.

29
Ten pat, p. 205.

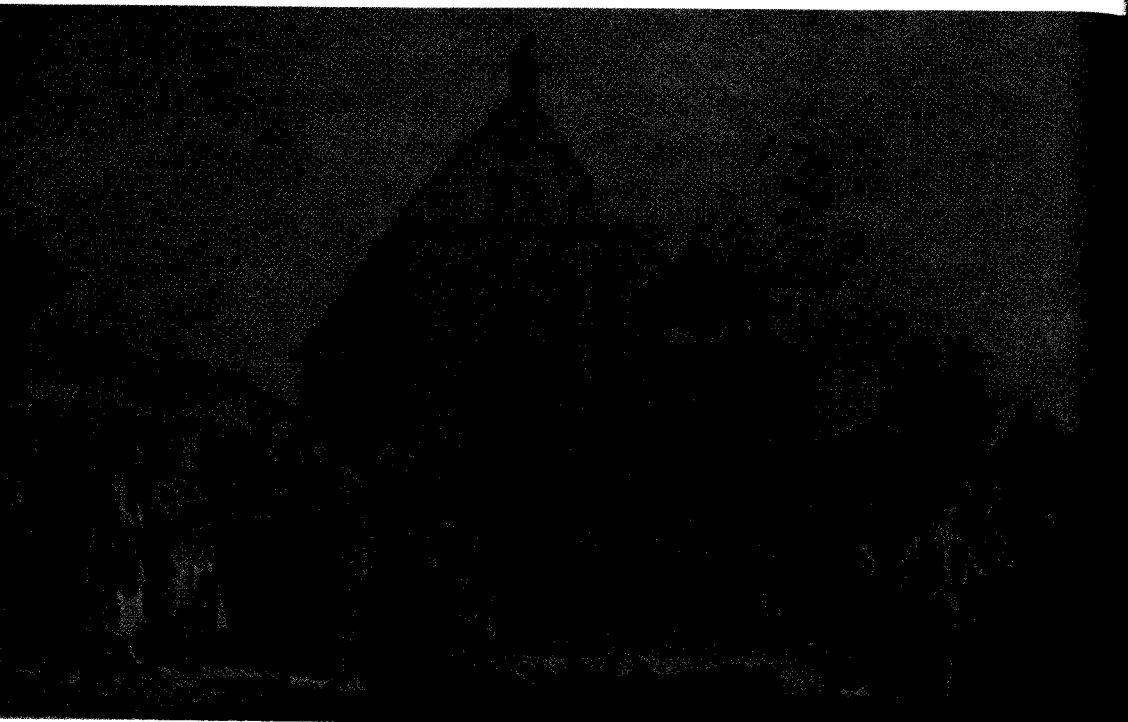
30
Plačiau žr.: K. Tracki, *Ostatni kanclerz litewski. Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792*, Wilno, 2007, s. 48–55.

Tačiau pažymėtina, kad valstiečių asmens laisve paremta P. K. Bžostovskio ūkinė veikla nesulaukė kitų dvarininkų pritarimo. Tik 1800 m. rugsėjį visus savo valstiečius (2700 žmonių) Kartenos, Mišučių, Kurtuvėnų, Ukropiškių ir kituose dvaruose išlaisvino Kajetonas Nagurskis, tokią valią įrašęs savo testamente. Vis dėlto K. Nagurskio paveldėtojai kitaip traktavo velionio paskutiniąją valią – byla tarp velionio palikuonių ir valstiečių atsidūrė teisme²⁸. 1809 m. testamentu valstiečius iš baudžios savo dvaruose (Joniskėlio, Senkinių, Gustonių, Naikų, Klovainių, Linkuvos, Rimkūnų, Palėvenio, Majūnų, Naujamiesčio, Preibių-Paežerio ir Zubriškių) išlaisvino Upytės pavieta vėliavininkas Ignotas Karpis²⁹. Lietuvos valstiečių istorijoje galima rasti ir kitų pavienio valstiečių išlaisvinimo pavyzdžių. Tačiau tokie poelgiai buvo išimtis.

Kitu keliu valstiečių klausimu pasuko Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vicekancleris (nuo 1793 m. – didysis kancleris) Joachimas Chreptavičius (1729–1812). Jis savo dvaruose (Naugarduko vaivadijoje) lažą panaikino, bet palivarkus paliko. Žemė buvo išmatuota ir perdalyta. Valstiečiams žemė išdalyta ne režiais, o sklypais vienoje vietoje po 10 margų dirvų ir po 2–8 margus pievų. Dalytis ūkius J. Chreptavičius uždraudė: ūkį paveldėti turėjo vyresnysis sūnus. Kaimo bendruomenei buvo išskirtos ganyklos ir kitos naudmenos. Už naudojimąsi žeme valstietis privalėjo atiduoti dvarui trečdalį derliaus arba sumokėti pinigais. Palivarkų žemę dirbo samdyti darbininkai. Darbymečiais, kai šių darbininkų nepakakdavo, buvo samdomi padieniai darbininkai, mokant jiems už atliktą darbą pagal nustatytą įkainį³⁰.

Baudžios naikinimo privačiuose dvaruose atvejų buvo ir Lenkijoje. Kaip pavyzdį galime paminėti Onos Paulinos Sapiegaitės-Jablonovskos veiklą. Kazimiero Leono Sapiegos ir Karolinos Radvilaitės dukterė po vyro, Braclavo vaivados Jono Kajetono Jablonovskio mirties (1764 m.) aktyviai įsi-

traukė į politinių ir ekonominių šalies įvykių sūkurį. Sekdama pažangiai mąstančių didikų pavyzdžiu, savo dvaruose ji taip pat panaikino baudžios ir įvedė činšą, rūpinosi ligoninių (špitolių) statyba, steigė fabrikus. Rūpindamasi savo dvarų gerove (valdė dvarus Palenkėje, Liublino ir Voluinės vaivadijose, jos valdas sudarė 11 miestų, 107 kaimai su 24 palivarkais) ir siekdama pakelti jų lygį, 1786 m. išleido nuostatus dvarų valdytojams (*Ustawy powszechne dla dobr moich Rządzców. Podług Exemplanza drukowanego przeszłego roku w Siemiatyczach za rozkazem J. O. Xiężny Jablonowskiey, Woiewodziny Braclawskiey*). 8 tomelių leidinyje buvo pateikta svarbiausia informacija privačių miestų, dvarų, kaimų ir ekonomijų valdytojams. Kunigaikštienės Jablonovskos parengti nuostatai atskleidė jos puikų išsilavinimą, sekimą Apšvietos idėjomis bei parodė visokeriopą rūpinimąsi visuomenės švietimu: greta nurodymų rūpintis geriamo vandens kokybe, du kartus per metus valant šulinius, valyti per miestus tekančias upes, ji rūpinosi ir miesto erdvės pritaikymu poilsiui. Nuostatų 17-ame straipsnyje nurodoma, kad „kiekvienas tuoktis nusprendęs miestietis privalo pasodinti po dešimt keturių uolekčių aukščio gluosnių miesto aikštėse, pavadintose jaunimo aikštėmis“. 18-asis nuostatų straipsnis nurodė įkurti mieste vaismedžių sodus: prie namų privalėjo būti išskirtas plotas vaismedžiams, „teikiantiems vaisius ne tik kiekvieno sveikatai reikalingus, bet ir pardavimui naudingus“. Sodininkystės mokytis pavedama pas dvaro sodininką. Rūpindamasi gimdyvių ir kūdikių mirtingumo sumažinimu, O. P. Jablonovska uždraudė savo valdose verstis pribuvėjos praktika savamokslėms moterims. Visoms pribuvėjoms buvo nurodyta baigti specialius mokslus pas tam reikalui pasamdytą profesorių, o užsiimti akušerės praktika galima buvo tik išlaikius egzaminą ir gavus leidimą. Akušerių kvalifikacijos patikrinimas vykdavo kasmet, sausio mėnesio pradžioje, o kartą per mėnesį jų darbą

Seimelis prie
bažnyčios. XVIII a.
antroji pusė.
Dailininkas Jean'as-
Pierre'as Norblin'as.

ir pribuvėjoms išduotų medicininių įrankių švarą tikrindavo akušerių vyresnioji. Netekti savo darbo pribuvėja galėjo ne tik neišlaikiusi egzaminų ar nesilaikydama higienos reikalavimų, bet ir jei būtų pastebėta neblaivi. Girtuoklystės atveju pribuvėjai grėsdavo viešas išvarymas iš kaimo³¹.

Siekdama paruošti moteris sėkmingam ūkininkavimui, 1784 m. O. P. Jablonovska išleido knygą „Gera šeimininkė, arba ūkio ekonomijos pagrindai, būtini tuo užsiimti ketinančioms jaunuolėms“ (*Dobra gospodyni, czyli fundamenta ekonomii gospodarskiej osobom młodym do tego stanu zabierającym się potrzebne*, Kraków, 1784). Domėjimasi gamtos mokslais, o ypač sodininkyste, iliustruoja O. P. Jablonovskos išleista knyga sodininkams, kurioje aprašomi kiekvieną mėnesį sode ir darže atliekami darbai. Knyga buvo itin populiari – sulaukė ne vieno leidimo (*Porządek robot miesiãcznych*

³¹ R. Šmigelskytė-Stukienė. Lyčių vaidmenys viešojoje ir privačioje veikloje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, *Moterys, darbas, šeima. Lyčių vaidmenys užimtumo sferoje: sociokultūrinis aspektas*, Vilnius, 2008, p. 165–197.

Seimelis
bažnyčioje.
Dailininkas Jean'as-
Pierre'as Norblin'as.

ogrodnika na cały rok wypisany y na miesiãce podzielony. Podług Exemplanza drukowanego przeszłego roku w Siemiatyczach za rozkazem J. O. Xiężny Jabłonowskiej, Woiewodziny Braclawskiej, Druga edycja, w Warszawie 1787).

Grįžtant prie Lietuvos realijų, reikia pasakyti, kad čia P. K. Bžostovskio ir J. Chreptavičiaus reformos buvo radikaliausios. Kituose dvaruose naikinant palivarkus valstiečių valdymas mažai tebuvo keičiamas.

M. Jučo tyrimai atskleidė, kad XVIII a. paskutiniaisiais dešimtmečiais Lietuvos bajorija (kaip, beje, ir Lenkijos) dar nebuvo pasirengusi suteikti valstiečiams laisvę. „Baudžiauninkai neturi būti atleisti, nes be jų nėra kas užsiimtų žemės ūkiu. Ir dėl daugelio kitų priežasčių baudžiava turi likti patvirtinta“, – toks reikalavimas buvo įrašytas į Vilniaus pavieta seimelio instrukciją atstovams, išrinktiems

32

M. Jučas, *Baudžiavos irimas Lietuvoje*, Vilnius, 1972, p. 214. Instrukcijos tekstas pateiktas: A. Šapoka, *Raštai*, t. 2: *Lietuva reformų Seimo metu iki 1791 m. gegužės 3 d. Konstitucijos, parengė R. Jurgaitis ir R. Šmigelskytė-Stukienė*, Vilnius, 2008, p. 320–322.

33

M. Jučas, *Baudžiavos irimas Lietuvoje*, Vilnius, 1972, p. 213–214; A. Šapoka, *Lietuva reformų Seimo metu*, Vilnius, 2008, p. 327.

34

M. Jučas, *Baudžiavos irimas Lietuvoje*, Vilnius, 1972, p. 215.

35

Ten pat, p. 215.

į Ketverių metų seimą³². Vilckmergės (dabar Ukmergė) seimelis taip pat reikalavo, kad „valstiečiai nebūtų išlaisvinti ir nebūtų pažeidžiamos teisės bei seni papročiai“³³. O Trakų vaivadijos pasiuntinys Mykolas Zaleskis 1789 m. kovo 30 d. seime kalbėjo: „Mūsų liaudis jeigu kada nors ir gautų laisvę, nei jos suprasti, nei pasinaudoti ja nemo-kėtų, jos neišnaudotų, mums nelaisvę, o sau žiaurumus paruoštų. Šiuo metu valstiečių laisvės sumanymas yra priešingas mūsų laisvei. Imkim iš pradžių baudžiauninkus mokyti būti žmonėmis ir susilaikykim skelbę jiems laisvę. Priešingu atveju, šlėktos (bajorų) atžvilgiu pasielsim nežmoniškai, sunaikinsim tėvynę, o mūsų krašto sąmyšiu pasinaudos kiti.“³⁴ 1790 m. vasario 10 d. Trakų seimelis savo pasiuntinius į seimą perspėjo: „Mūsų nesėkmių ir pasiekimų amžius visuomet vertino valstiečių laisvę pačia pavojingiausia prasme, nesibaigiančiomis revoliucijomis ir netvarka krašte, kas išsekino tėvynę ir dvarininkus. Tad įpareigojame ponus, brolius ir geradarius, rūpestingai ir atidžiai prieštarauti pastangoms, kaip priešingoms kraštui, suteikti valstiečiams laisvę.“³⁵

Tokiame kontekste Ketverių metų seimas nesiryžo priimti nutarimo dėl baudžiavos panaikinimo, apsiribodamas valstybės globa laisviesiems valstiečiams. Visi tie, kurie nepaisydami viešosios nuomonės, laikėsi pažangių idėjų ir siekė baudžiavos panaikinimo, buvo laikomi ekscentriškais keistuoliais.

Edukacinė komisija. 1773 m. Varšuvoje posėdžiavusio pirmąjį padalijimą įteisinusio seimo dienomis Abiejų Tautų Respubliką pasiekė popiežiaus Klemenso XIV brevė, skelbianti Jėzuitų ordino uždarymą. Didžioji dalis Lenkijos ir Lietuvos mokyklų liko be priežiūros, nes iki ordino panaikinimo dauguma mokyklų buvo jėzuitų rankose. Vien Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje iš 1772 m. veikusių 34 kolegijų jėzuitai išlaikė 20 (pajorai – 8, protestantai – 2,

bazilijonai – 4). Nauja situacija paskatino greičiau pradėti pertvarkyti švietimo sistemą. Seimo sudarytoje delegacijoje buvo apsvarstyta keletas projektų dėl jėzuitų mokyklų bei jų turto likimo. Lietuvos vicekancleris Joachimas Chreptavičius siūlė seimui sudaryti specialią karaliui pavaldžią edukacinę komisiją mokyklų sistemai pertvarkyti. Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis iškėlė siūlymą komisijos kontrolę perduoti seimui. Kompromisiniam projektui parengti buvo sudaryta 15 žmonių komisija. Komisijos parengtas kompromisinis projektas seime buvo priimtas 1773 m. spalio 14 d. Buvo įkurta Lenkijos Karalystei ir Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei bendra švietimo sistemos organizavimo ir priežiūros institucija – Edukacinė komisija³⁶.

Tai buvo pirmoji švietimo ministerija ir kartu nuo Liublino unijos sudarymo Abiejų Tautų Respublikoje pirma Lietuvai ir Lenkijai bendra valstybinės administracijos institucija. Kaip žinia, 1569 m. sudarius vieno valdovo ir bendro seimo jungiamą Abiejų Tautų Respubliką, visi kiti valstybiniai Lenkijos ir Lietuvos institutai (teritorija, kariuomenė, išdas) išliko atskiri. Įkūrus Edukacinę komisiją, jai buvo perduotos visos Respublikos akademijos ir mokyklos, pavesta rūpintis ne tik mokymu, bet ir mokslu, supasaulietinti bei modernizuoti jo turinį. Komisija gavo ir gana solidžią materialinę bei finansinę bazę – pajamas iš buvusių jėzuitų turty. (Jėzuitų turtai Respublikoje siekė iki 40 milijonų auksinų.) Edukacinės komisijos įsteigimas buvo pirmas įvykis, kai valstybė tiesiogiai pati ėmėsi tvarkyti švietimo reikalus.

Edukacinė komisija nustatė trijų pakopų mokyklų sistemą: parapines-pradines, vidurines ir aukštąsias mokyklas, įvesdama mokyklų administravimo hierarchiją. Mokyklos pasaulietinimas vyko dviem kryptimis: mažinant priklausymą nuo bažnyčios ir plečiant Apšvietos epochos filosofijos principais pagrįstą mokslinį pasaulio suvokimą. Neabejotinai reikšmingas buvo kuriamas pasaulietinės

36

Plačiau: J. Račkauskas, *Švietimo reforma Lenkijoje ir Lietuvoje XVIII a.*, Vilnius, 1994.

37

A. Šidlauskas, Mokyklų reforma Lietuvoje XVIII a. pabaigoje, *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, serija A, Nr. 2 (13), p. 37–56.

dorovės supratimas, rėmęsis visuomeninės sutarties ir abipusės naudos principais. Edukacinės komisijos administruojamose mokyklose pasikeitė mokymo turinys ir metodai, pradėta mokytis iš naujų vadovėlių. Mokyklų sistemos modernizavimas padėjo pagrindus pasaulietinės inteligentijos formavimuisi.

Intensyviai pradėtos steigti pradinės mokyklos. Tyrimai rodo, kad jau 1777 m. vien tik Vilniaus vyskupijoje veikė daugiau kaip 330 pradinių mokyklų. Iš 4956 mokinių, lankusių mokyklas, 78,8 proc. (3973) buvo miestiečių ir valstiečių vaikai, 21,2 proc. – bajorų vaikai³⁷.

Vidurinių mokyklų darbą reglamentavo Edukacinės komisijos priimtos taisyklės vaivadijų mokykloms. Remiantis naujais reikalavimais, buvo pertvarkytas ir vidurinių mokyklų mokymo turinys, ir metodai. Įvesta daug gamtos ir tikslųjų mokslų, jie sieti su praktika, krašto poreikiais (greta matematikos, geometrijos, algebros, zoologijos, mineralogijos, botanikos įvestos žemės ūkio, daržininkystės pamokos). Humanitariniai mokslai papildyti naujomis istorijos ir geografijos žiniomis, iškeltas uždavinys per lotynų kalbos pamokas kartu mokytis ir lenkų kalbos gramatikos bei rašybos. Istorija, kuri anksčiau buvo jungiama su geografijos ir teisės pamokomis, tapo atskiru dėstomuoju dalyku. Įvestas naujas pasaulietinės dorovės, papročių, tautų teisės kursas. Visas šis humanitarinių dalykų ciklas turėjo skiepyti jaunimui pilietiškumą ir tautiškumą – naujojo ugdymo pagrindą. Iš jėzuitų mokyklose dominavusių filosofijos disciplinų buvo palikta tik logika, o natūralioji etika užėmė tikybės pamokų ir religinės praktikos vietą. Toks pertvarkymas atspindėjo Edukacinės komisijos liberaliąją kryptį auklėjant vaikus ir jaunuomenę. Per dešimtmetį, t. y. nuo 1781 iki 1792 m., moksleivių skaičius vidurinėse mokyklose išaugo 3 kartus.

Mokyklos būtinumą savo respublikos valstiečiams deklaravo ir P. K. Bžostovskis, prašydamas Edukacinės ko-

misijos Merkinėje įsteigti parapiinę mokyklą. 1776 m. Paulavos respublikos parapiinėje mokykloje mokytasi skaityti, rašyti, skaičiuoti, katekizmo, „ekonominio kalendoriaus, sentencijų ir dainelių, skatinančių dirbti darbus, netinginiuoti ir negirtuokliauti. Pagaliau išmokusieji surašyti <...> visas metines pajamas ir išlaidas <...> grįžta namo ir mokosi praktiškai tėvų ūkyje“³⁸.

Per beveik 30 metų Edukacinės komisijos reformuotose mokyklose išaugo ir subrendo nauja, moderni tautos ir tautinės valstybės sampratą puoselėjanti bajorų karta, į politinį, visuomeninį, kultūrinį gyvenimą įsijungę išsimokslinę miestiečių ir pasiturinčių valstiečių vaikai, formavosi demokratinis visuomenės srautas, radosi demokratinio lietuvių kultūrinio judėjimo užuomazgos.

Reformų metas: Ketverių metų seimas (1788–1792)

1788 m. darbą Varšuvoje pradėjęs seimas tapo radikalių valstybės reformų nešėju. Patriotinė dvasia, subrandinta reformuotose mokyklose ir į seimo salę atnešta pasiuntinių rūmų narių, jaunosios kartos atstovų (iš 160 atstovų, išrinktų į seimą 1788 m., pusė buvo *homines novi*, dar niekada neposėdžiavę seime), tapo stipria jėga, iš esmės keičiančia valstybės sąrangą.

Tarptautinė padėtis buvo palanki vykdyti reformas. Rusija vėl įsitraukė į karą su Osmanų imperija (Turkija) dėl Krymo, taip pat konfliktavo su Švedija dėl įtakos Baltijos jūroje. Todėl pasinaudojęs situacija seimas atmetė Rusijos garantą ir priėmė nutarimą išvesti iš Abiejų Tautų Respublikos teritorijos Rusijos kariuomenę. Posėdžiaudamas suverenioje valstybėje, be svetimųjų valstybių prievartos, seimas priėmė kitus svarbius įstatymus: padidinti Lenkijos ir Lietuvos kariuomenę iki 100 tūkst. karių, panaikinti Nuolatinę

38

M. Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje. XVIII a. antroji – XIX a. pirmoji pusė*, Vilnius, 1985, p. 46.

39

Plačiau: R. Šmigelskytė-Stukienė, *Lyčių vaidmenys viešojoje ir privačioje veikloje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, Moterys, darbas, šeima. Lyčių vaidmenys užimtumo sferoje: sociokultūrinis aspektas*, Vilnius, 2008, p. 165–197.

40

M. Ślusarska, *Paweł Ksawery Brzostowski*, Warszawa, 2000, s. 61.

tarybą, apmokestino bajorų (10 proc.) ir bažnyčių (20 proc.) valdas, įkūrė teritorinės savivaldos vykdomuosius organus pavietuose – civilines karines tvarkos komisijas, renkamas iš bajorų (15 atstovų) ir miestiečių (3 atstovai).

Siekdamas surinkti lėšų kariuomenės didinimui, seimas kreipėsi paramos į Abiejų Tautų Respublikos visuomenę. Aukos kariuomenės didinimui pradėjo plaukti iš visos šalies. Pirmajame skelbtame 1788 m. aukotojų sąrašė tarp 49 asmenų įrašytos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didžiojo maršalo Povilo Karolio Sanguškos našlė kunigaikštienė Barbora Sanguškienė, paaukojusi 18 tūkst. auksinų, ir Mstislavlio vaivadienė Aleksandra iš Čartoriskių Sapiegienė, kariuomenei skyrusi 100 rietimų gelumbės. Lietuvos Brastos vaivadienė Barbora Lopacinskienė Vilniuje šiam tikslui paaukojo 3 600, o Bielsko seniūnė Žabienė – 3000 auksinų. Jų pavyzdžiu pasekė nemažas būrys Lenkijos ir Lietuvos didikų ir bajorių: Darsūniškio seniūnė Antanina Oginskienė tėvynės labai paaukojo perlais ir briliantais puošta segę, kurios vertė siekė 4 500 auksinų, o Livonijos kaštelionienė grafienė Mejerienė iš savo brangenbių skrynelės ištraukė briliantais nusagstyta ir spite puošta medalioną už 4 258 auksinus. Bajorės kariuomenės reikmėms skyrė lėšų pagal išgales. Antai našlės Zemianska, Heinikova ir Kulešina, kartu sudėjusios, paaukojo 7 auksinus³⁹. Neliko nuošalyje ir valstiečiai. M. Ślusarskos tyrimai rodo, kad 1790 m. lapkričio 25 d. „Paulavos žemės valstiečiai dviejų patrankų liejimui susidėję paaukojo 4 000 lenkiškųjų auksinų“⁴⁰.

1789 m. rugsėjo 7 d. seimas paskyrė specialią deputaciją – komisiją, kuriai buvo pavesta parengti valstybės konstitucijos projektą. 1790 m. rugpjūtį komisija pateikė seimo svarstymui projektą „Valdymo formos pagerinimo pradžia“, kuriame buvo aptarti kardinalūs klausimai: sosto paveldėjimas ir įstatymų leidimas. Vykdomąją valdžią šalyje vietoj panaikintos Nuolatinės tarybos buvo numatyta perduoti

įstatymų sargybai, kuriai pirmininkautų valdovas ir kuri vadovautų bendroms visai Respublikai centrinėms institucijoms – ministerijoms: Edukacijos, Karo, Policijos ir Išdo (Finansų). Vykdomoji valdžia vietose turėjo priklausyti pavietų karinėms-administracinėms institucijoms – civilinėms karinėms tvarkos komisijoms. Vietos valdininkai privalėjo paklusti vyriausybei.

Šio projekto svarstymas seime užtruko, ir buvo nuspręsta seimo darbą tęsti, kai susirinks naujo šaukimo atstovai. 1790 m. pabaigoje, pradėjus dirbti dvigubos sudėties seimui, imtasi svarstyti naujos konstitucijos projektą. 1791 m. balandžio 18 d. buvo priimtas „Miestų įstatymas“, suteikęs miestiečiams asmens neliečiamybę iki teismo sprendimo, teisę įgyti žemės, dirbti valstybės aparate ir teismuose ir kt. Miestiečiams buvo garantuota atskira nuo bajorų administracija, policija, teismas. Jie galėjo turėti tarnybas žemutinėje valstybinėje administracijoje, siųsti savo delegatus į seimą ir dalyvauti diskusijose svarstant miestų klausimus, tarnauti kariuomenėje. Turtingesni ir išsilavinę miestiečiai galėjo gauti bajorų juridinį statusą. Bet jiems nebuvo suteikta teisė dalyvauti leidžiant valstybės įstatymus. Nepaisant tam tikro nuosaikumo, „Miestų įstatymas“ buvo didelis žingsnis į priekį naikinant bajorijos luominį uždaramą ir atveriant kelius pilietinei visuomenei formuotis. Be to, šis įstatymas paskatino miestų savivaldos plėtrą: įgyvendinant miestų įstatymą, 1791–1792 m. savivaldos teisę, o kartu teisinį pamatą miesto ekonominiam vystymuisi gavo 74 Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestai.

1791 m. gegužės 3 d. seimas priėmė konstituciją – „Valdymo įstatymą“, kuriuo įtvirtino katalikybę kaip valstybinę religiją, kitatikiams garantavo tikybos laisvę; patvirtino 1791 m. balandžio 18 d. priimtą miestų įstatymą; užtikrino valstybės valdžios globą valstiečiams; skelbė tautos valią valdžios šaltiniu. Siekdami įvesti šalyje konstitucinę

1791 m. gegužės
3 d. konstitucijos
paskelbimas.
Dailininkas
Kazimieras
Wojniakowskis.

monarchiją, konstitucijos kūrėjai, vadovaudamiesi Šarlio Monteskjė (Charles Montesquieu, 1689–1755) principu valdžią padalinti į įstatymų leidimo, vykdomuosius ir teismo organus, reformatoriai vyriausiąją valdžią atidavė seimui, panaikindami *liberum veto* teisę, sumažindami senato reikšmę ir įvesdami miestų atstovus į seimą. Pagal Gegužės 3 d. konstituciją vykdomoji valdžia priklausė karaliui ir ministrų kabinetui, pavadintam Įstatymų sargyba, kuris veikė karaliaus vardu. Vykdomajai valdžiai priklausė ir kariuomenė. Karalius turėjo būti renkamas, tačiau iš valdančios dinastijos. Karaliaus vardu turėjo būti skelbiami teismo sprendimai.

Naujoji konstitucija brėžė gaires centralizuotos valstybės kūrimui. Vietoje panaikintos Nuolatinės tarybos įkurtai Įstatymų sargybai pavaldžios 4 komisijos (ministerijos) – Edukacijos, Policijos, Karo ir Išdo – buvo bendros visai valstybei. Lietuvos valstybiniam savarankiškumui, bajorijos akylai saugotam nuo Liublino unijos laikų, iškilo rimtas pavojus. Tačiau suprasdami sudėtingą valstybės tarptautinę situaciją ir siekdami išvengti vidaus neramumų, Lenkijos ir Lietuvos reformų šalininkai susivienijo prieš konservatyviąją bajoriją. Buvo pasiektas politinis kompromisas: 1791 m. gegužės 3 d. lietuviai seime balsavo už konstituciją, o lenkų atsto-

vai nusileido 1791 m. spalio 20 d. seime priimant „Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimo“ įstatymą. Šis dokumentas įteisino modifikuotą dvinarę Respubliką, kurioje bendrose valstybinėse institucijose Lietuva buvo atstovaujama nebe santykiu 1:2, bet santykiu 1:1.

Tyrimai rodo, kad 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija Lietuvoje buvo sutikta palankiau nei Lenkijoje. Konstitucijai vieningai pritarė visi 1792 m. vasario mėn. susirinkę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimeliai. Lietuvos visuomenės teigiamą požiūrį į reformas atskleidė ir greitas naujovių priėmimas bei įgyvendinimas: iki 1792 m. kovo mėn. Lietuvoje buvo sėkmingai sukurtos ir veikė visos naujos valstybės administracijos, teismų, seimelių institucijos. Lietuvos bajorija, turėdama sieną su Rusija ir stipriau jausdama iš jos kylantį pavojų, aiškiau nei Lenkijos bajorai suvokė valstybės stiprinimo būtinybę⁴¹.

Tačiau tolesnį reformų įgyvendinimą komplikavo konservatyviosios bajorijos pasipriešinimas, kuriuo kaip priedanga karinei intervencijai, praėjus vos metams po Konstitucijos priėmimo, pasinaudojo Rusija, paremdama Targovicos konfederacijos kūrimą.

Antrasis valstybės padalijimas ir 1793 m. Gardino seimas

Respublikos valdymo formos pasikeitimai netenkino jos kaimynių – absoliutinių monarchijų interesų. Kaip jau minėta anksčiau, nei Prūsija ir Rusija, nei Austrija nebuvo suinteresuotos Respublikos sustiprėjimu. Tiesa, Lenkijos sosto siūlymas saksų elektoriui buvo nuo seno palankiai vertinamas Vienoje, nes Lenkija, susijungusi su Saksonija, galėjo būti atsvara Prūsijai. Todėl Vienos rūmai lenkė elektorių priimti siūlomą Lenkijos karūną. Tačiau Austrija, skaitydamasi su

41
R. Šmigelskytė-Stukienė, Už ar prieš reformas: Ketverių metų seimo nutarimų įgyvendinimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavietuose 1789–1792 metais, *Istorija*, 2009/2, t. LXXIV/74, p. 13–22.

42

Plačiau:

R. Šmigelskytė-Stukienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*, Vilnius, 2003.

Rusija, nesiruošė imtis savarankiškos politikos Gegužės 3 d. konstitucijos atžvilgiu.

Rusija, matydama pokyčius Respublikoje, skubėjo kuo greičiau baigti karą su Turkija (taika su Švedija buvo sudaryta dar 1790 m.) ir atkurti senąją tvarką bei Rusijos įtaką Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. Be to, Rusija bėgštavo, jog Prūsija, nusprendusi veikti prieš Rusiją, nepadarytų Respublikos savo avangardu. Todėl Sankt Peterburgo rūmuose nedelsiant buvo imtasi rengti intervencijos į Respubliką projektus.

1792 m. sausio 9 d. Rusija sudarė taiką su Turkija Jasuose. Jekaterina II dabar turėjo laisvas rankas veikti Respublikoje. Tačiau ji siekė atitraukti Austrijos ir Prūsijos dėmesį nuo Lenkijos ir Lietuvos į Europos vakarus. Karas, kurį 1792 m. balandžio 20 d. Paryžiaus įstatymų leidžiamasis susirinkimas paskelbė Austrijai, sudarė ypatingas paskatas Rusijai užsiimti Respublikos reikalais.

Reikia atkreipti dėmesį, kad Ketverių metų seimo deputatų pastangų organizuoti pasipriešinimą Rusijos agresijai neparėmė nė viena Europos valstybė. Respublikos sąjungininkė Prūsija taip pat atsisakė suteikti jai pagalbą. 1792 m. karą su šimtatūkstantine Rusijos kariuomene Respublika pralaimėjo. Valstybėje įsitvirtino Rusijos kariuomenės remiama konfederacinė valdžia⁴².

1792 m. rugsėjį–spalį įvyko esminis lūžis antrojo padalijimo istorijoje. Revoliucinei Prancūzijos kariuomenei pasiekus stebėtiną pergalę prie Valmos bei puolant Reino ir Habsburgų Nyderlandų kryptimi, Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas II pagrasino išstosias iš prieš Prancūzijos revoliuciją nukreiptos karinės sąjungos, jei negaus kompensacijos Respublikoje. Į Austrijos interesus jau nebebuvo atsižvelgiama. Jekaterina II buvo linkusi padaryti nuolaidų Prūsijai. Siekiai išlaikyti antirevoliucinę koaliciją buvo Rusijos politikos prioritetas. 1792 m. gruodžio 16 d. Jekaterina II

pareiškė sutinkanti, kad Prūsija užimtų Dancingą, Torunę, Lenčicą, Piotrkovą, Kališą, Gnezną ir Poznanę, sau pasilikdama žemes į rytus nuo linijos Druja–Pinskas–Chotinas. 1793 m. sausio 23 d. Sankt Peterburge buvo pasirašyta formali antrojo padalijimo sutartis, kuria Prūsija įsipareigojo tęsti karą prieš Prancūziją, o Rusija pasižadėjo slopinti bet kokius neramumus Respublikoje. Jau kitą dieną (1793 m. sausio 24 d.) Prūsijos kariuomenė įžengė į Respublikos teritoriją. Rusija užgrobė Kijevo, Braclavo, Podolės, Minsko vaivadijų žemes, rytinę Vilniaus vaivadijos dalį, Lietuvos Brastos (dabar Brestas) vaivadijos žemes ir rytinę Voluinės dalį. Prūsija gavo vakarines Lenkijos žemes su Gdansku, Torune, Poznane. Abiejų Tautų Respublika neteko apie 250 tūkst. km² – maždaug pusės teritorijos.

Dviejų valstybių – Rusijos ir Prūsijos – susitarimas dėl Lenkijos ir Lietuvos valstybės teritorijų aneksavimo Europoje

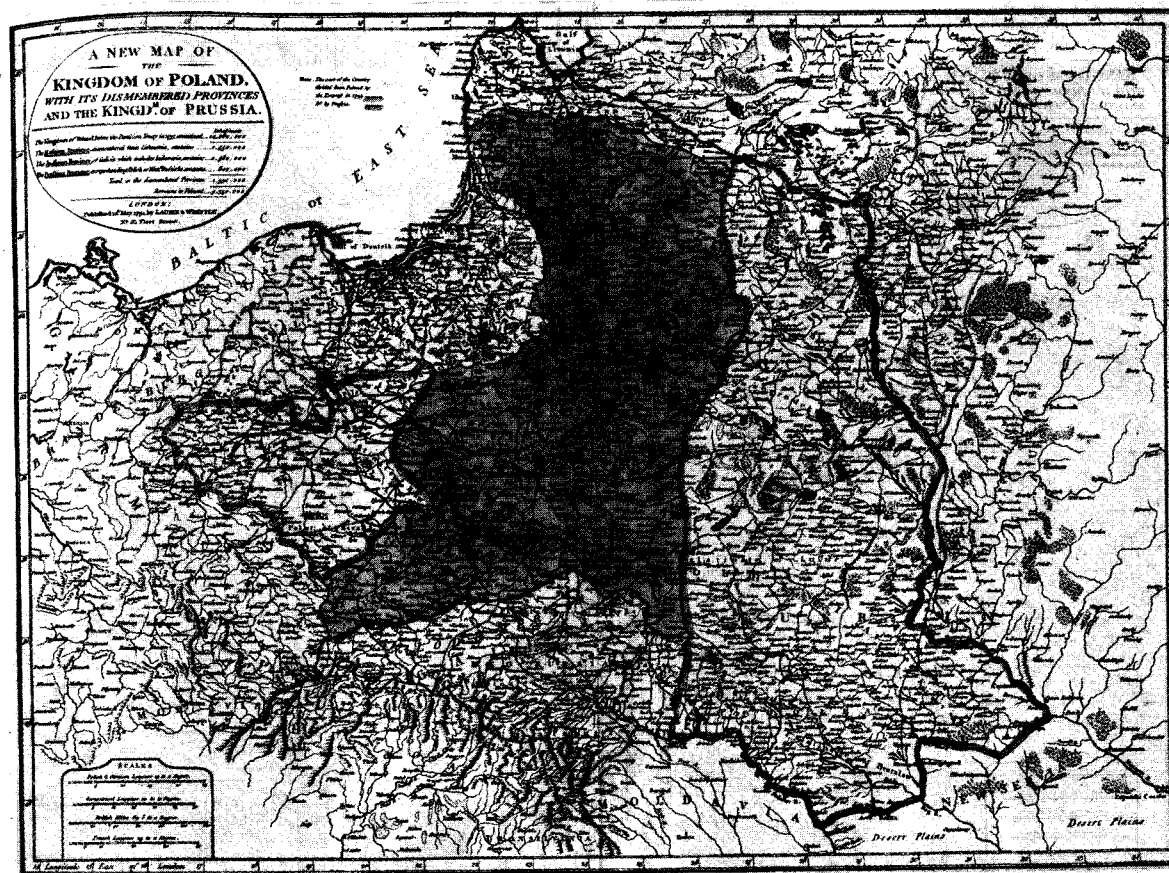
Naujieji karaliaus rūmai Gardine. XVIII a. antroji pusė. Šiuose rūmuose 1793 m. birželio 17 d. – lapkričio 23 d. vyko paskutinis Abiejų Tautų Respublikos seimas.

43

R. Šmigelskytė-Stukienė, Geopolitinė situacija Europoje ir Lenkijos–Lietuvos valstybės padalijimai, *Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimų dokumentai*, I dalis: *Sankt Peterburgo konvencijos*, sud. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius, 2008, p. 45–46.

neturėjo precedento XVIII a. karų ir nukariavimų istorijoje: nė vienas pasikeitimas teritorijomis negalėjo prilygti dydžiu antrajam Respublikos padalijimui.

Rusijos ir Prūsijos kariuomenių apsuptyje sušauktas 1793 m. Gardino seimas buvo priverstas patvirtinti Lenkijos ir Lietuvos teritorijų „atidavimą“ Rusijai ir Prūsijai. Tačiau 1793 m. situacija ne tik neišsprendė konflikto tarp didžiųjų Europos valstybių, bet ir negalėjo stabilizuoti padėties Abiejų Tautų Respublikoje. Rusijos protektorato primetimas „apkarpytai“ Respublikai buvo laikino pobūdžio – Jekaterina II neatsisakė ketinimų visiškai pajungti Respubliką. Tam tikrus Respublikos suverenumo požymius naikino jau 1793 m. spalio 16 d. sudaryta Rusijos ir Respublikos sąjungos sutartis, tačiau Jekateriną II piktino tai, kad Rusijos pasiuntinys Jokūbas Johanas Sieversas (Jakob Johann Sievers) neužkirto kelio Gardino seimo sprendimams, sugrąžinusiems dalį Ketverių metų seimo reformų ir įgalinusiems modifikuoti Lenkijos ir Lietuvos valstybę. J. Sieverso atšaukimas ir generolo Otto Igelstromo (Otto Igelström) paskyrimas 1793 m. gruodį atspindėjo esminius Rusijos užsienio politikos pokyčius Respublikos atžvilgiu. Prūsija nesitenkino laimėjimais Lenkijoje ir savo dalyvavimą koalicijoje prieš Prancūziją siekė kompensuoti naujomis teritorijomis Europos rytuose. Frydricho Vilhelmo II ekspansija į Rytus kirtosi su Rusijos ir Austrijos interesais. Be to, Prūsijos gautos „kompensacijos“ pažeidė ankstesnę jėgų pusiausvyrą Europoje, o prieš Prancūziją nukreiptos antirevoliucinės koalicijos klausimas taip ir liko neišspręstas. Austrija liko tuščiomis rankomis: ją šokiravo ne tik slapta Rusijos ir Prūsijos sąjunga, bet ir aneksijų dydžiai. Už suartėjimą su Prūsija pasisakę austrų politikai buvo priversti atsistatydinti. Austrijos užsienio politikos vairą į savo rankas perėmė atkaklus Prūsijos priešininkas Johanas Amadėjus Pranciškus Thugutas (Johann Amadeus Franz von Thugut)⁴³.

Abiejų Tautų Respublika po antrojo padalijimo įteisinimo.

Šioje situacijoje trečiasis padalijimas buvo susijęs tik su laiko ir aplinkybių klausimu, t. y. kada ir su kuria iš pirmojo padalijimo partnerių Rusijai pavyks pasiekti naują susitarimą. Įvykius paspartino du veiksniai: karinių veiksmų eiga Europos vakaruose ir 1794 m. sukilimas Lenkijos ir Lietuvos valstybėje. Kaip pažymi vokiečių istorikas M. G. Miulleris, nė vienas iš šių veiksnių pats savaime nebuvo trečiojo padalijimo priežastis. Jie turėjo įtakos tik tam, kad valstybių „padalytojų“ užsienio interesų svorio centras vėl būtų perkeltas iš kovos lauko Vakaruose į Lenkijos ir Lietuvos

44

M. G. Müller, *Rozbiory Polski. Historia Polski i Europy XVIII wieku*, Poznań, 2005, s. 69.

valstybę ir tai paspartintų apsisprendimą dėl galutinio Respublikos padalijimo⁴⁴.

Rusija siekė sutelkti kuo didesnę koaliciją prieš Prancūziją ir skatino Austriją ir Prūsiją suaktyvinti karinius veiksmus. Prancūzijos kariuomenės pergalės ir austrų bei prūsų vilčių pasiekti laimėjimų Europos vakaruose mažėjimas proporcingai didino ketinimus gauti kompensacijų rytuose, Lenkijos ir Lietuvos sąskaita. Pretekstu intervencijai tapo Tado Kosciuškos vadovaujamas sukilimas.

1794 m. sukilimas ir trečiasis valstybės padalijimas

Sukilimo, nukreipto prieš Rusijos ir Prūsijos įvykdytą antrąjį padalijimą bei Gardino seimo nutarimus, rengėjai nepasirinko tradicinio konfederacijos metodo, bet buvo už revoliucinį tautos sukilimą. 1794 m. kovo 24 d. Krokuvos turgaus aikštėje T. Kosciuškos paskelbtas sukilimo manifestas „Už laisvę, valstybės teritorijų nedalomumą ir tautos nepriklausomybę“ kartu brėžė gaires ir radikaliai socialinei reformai, aiškiai nukreiptai į valstiečių išlaisvinimą. 1794 m. balandžio 4 d. T. Kosciuškos daliniai kartu su Respublikos valstiečių būriais įveikė rusų karines pajėgas ties Raclavimais. Balandžio 17–18 d. okupacinė Rusijos kariuomenė buvo išvyta iš Varšuvos.

1794 m. balandžio 16 d. sukilimas prasidėjo Šiauliuose, o po kelių dienų, balandžio 24 d. Vilniaus rotušės aikštėje sukilę kariškiai, civiliai bajorai ir miestiečiai paskelbė „Lietuvių tautos sukilimo aktą“. Buvo sudaryta Lietuvos sukilėlių vyriausybė – Lietuvos tautinė aukščiausioji taryba. Jau kitą dieną (balandžio 25 d.) radikaliai nusiteikę, prancūzų jakobinų idėjų paveikti Lietuvos sukilimo vadovai „už tėvynės išdavimą atvedant rusų kariuomenę“ mirties bausme viešai pakariant nuteisė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didįjį

Lietuvos artilerijos korpuso poručikas.

etmoną Simoną Martyną Kosakovskį. Įvykiai Vilniuje davė pavyzdį Lenkijos karalystės sostinės sukilėliams – gegužės 9 d. ir birželio 28 d. buvo pakarti Targovicos konfederacijos lyderiai. Tarp jų ir Vilniaus vyskupas Ignatas Jokūbas Masalskis.

Sukilėlių gretos greitai augo: birželio pabaigoje T. Kosciūška turėjo apie 30 tūkst., Lietuvos sukilėliai – apie 10 tūkst. karių. Sukilėliai blokavo Sankt Peterburgo–Berlyno pagrindinį kelią ties Palanga ir nutraukė Rusijos ryšius su Prūsija, užėmė Liepoją ir dalį Kuršo. Nors Varšuvai kurį laiką pavyko

Pirmosios tautinės kavalerijos husarų (Kauno) brigados kavaleristas.

⁴⁵ R. Šmigelskytė-Stukienė, Geopolitinė situacija Europoje ir Lenkijos–Lietuvos valstybės padalijimai, *Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimų dokumentai*, I dalis: *Sankt Peterburgo konvencijos*, Vilnius, 2008, p. 46–47.

sėkmingai gintis nuo rusų ir prūsų, Krokuva prūsams atiteko jau 1794 m. birželio 6 d., o rugpjūčio 12 d. po atkaklios kovos sukilėliai buvo priversti Rusijos kariuomenei atiduoti Vilnių. 1794 m. spalio 10 d. sukilusios Respublikos daliniai patyrė lemtingą pralaimėjimą ties Macejovicėmis⁴⁵.

Kaimynines valstybes ypač gąsdino „jakobinizmo“ plitimas Vilniaus ir Varšuvos gatvėse bei Gegužės 3 d. konstitucijos idėjomis paremta T. Kosciuškos valdžia. Organizuodama puolimą prieš Respubliką, Rusija siekė ne tik užkirsti kelią galimam antrojo padalijimo revizavimui, bet ir užgniaužti

Prancūzijos revoliucijos įtaką įvykiams Lenkijoje ir Lietuvoje. Suprasdama, jog vien savo jėgomis nesugebės pajungti Respublikos bei pažaboti Prūsijos siekių, Jekaterina II pakvietė Austriją bendrai karinei intervencijai į Respubliką. Rusijos diplomatijos taktika pasirodė itin sėkminga – ji sukėlė nepasitikėjimą tarp Austrijos ir Prūsijos. Rusija, Prūsija ir Austrija ėmėsi malšinti sukilimą. Prancūzija, 1794 m. vasarą sprendusi sudėtingas vidaus gyvenimo problemas (per 1794 m. liepos 27 d. Termidoro perversmą buvo nuversta Jakobinų valdžia) ir pati kariavusi su didžiosiomis Europos valstybėmis,

Tėvynės išdavikų portretų korimas. 1794 m. Dailininkas Jean'as Pierre'as Norblin'as.

nesuteikė karinės paramos, kurios laukė sukilėliai. 1794 m. rugsėjo pabaigoje – spalio viduryje Rusijos kariuomenė užėmė visą Lietuvos teritoriją iki Nemuno, Prūsijos kariuomenė – Užnemunę. 1794 m. lapkričio 5 d. kapituliuavus Varšuvai, sukilimas greitai buvo nuslopintas. Pasibaigę paskutinis bandymas išgelbėti Abiejų Tautų Respubliką.

1795 m. spalio 24 d. Sankt Peterburge buvo pasirašytos konvencijos dėl trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo tarp Rusijos, Austrijos ir Prūsijos. 1795 m. lapkričio 25 d. Stanislovas Augustas buvo priverstas atsisakyti sosto. Lenkijos ir Lietuvos valstybė buvo sunaikinta. Trečiojo padalijimo metu Rusija užgrobė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes iki Nemuno. Rusijai taip pat teko Voluinė ir Kuršo kunigaikštystė. Rusija ir Austrija pasidalijo likusias po pirmojo ir antrojo padalijimo Lenkijos karalystės žemes. Užnemunė atiteko Prūsijai.

Lenkijos ir Lietuvos valstybė buvo brutaliai sunaikinta jos pakilimo laikotarpiu. Pastangos apsaugoti valstybę buvo bejėgės prieš šimtatūkstantinę trijų absoliutinių monarchijų agresiją. Dalis didikų ir bajorų, slegiami valstybės praradimo ar mėginami išvengti galimų represijų dėl dalyvavimo 1794 m. sukilime, emigravo. Tarp pastarųjų buvo Lietuvos politinio elito atstovai, paskutiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybės dignitoriai: didysis iždininkas Mykolas Kleopas Oginskis, 1794 m. pabaigoje svertima pavarde išvykęs į Veneciją, vėliau – Konstantinopolį, didysis kanceleris Joachimas Chreptavičius, išvykęs į Romą dar prieš sukilimo pradžią, ir buvęs didysis dvasinis referendorius Povilas Ksaveras Bžostovskis, 1795 m. Lenkijos didžiajam maršalui Frederikui Mošinskiui mainais už rūmus Drezdene perleidęs savo valdas Lietuvoje.

Tačiau viltys atkurti valstybę ilgai neblėso Lenkijos ir Lietuvos bajorijos širdyse: ir tų, kurie liko šalyje, ir tų, kurie pasirinko emigracijos kelią.

Viltys atkurti valstybę

Lietuvą prijungus prie Rusijos imperijos buvo pradėtas Lietuvos gyvenimo pertvarkymas pagal Rusijos įstatymus: organizuota rusiškoji administracija, įvesta cenzūra ir kraštą visuotiniam biurokratizavimui pajungianti imperijos rangų (tarnybos laipsnių) lentelė. Gubernijų administracinėse institucijose aukštus postus užėmė iš Rusijos atvykę valdininkai. Bajorų savivalda buvo susiaurinta. 1802 m. seimeliuose leista dalyvauti tik turintiems nekilnojamojo turto ir 150 rublių metinių pajamų, apribota renkamų institucijų kompetencija.

Jekaterinos II įpėdinis Pavelas I (1796–1801) ir Aleksandras I (1801–1825) pertvarkė buvusios valstybės luomines institucijas, reikalavo svarbesnėse valdžios įstaigose šalia lenkų vartoti rusų kalbą. Tačiau inkorporavimo į imperiją sąlygomis Respublikos pasipriešinimo dvasia nepalūžo. Buvo kuriamos slaptos pasipriešinimo organizacijos, o dalis visuomenės valstybingumo atkūrimą siejo su imperatoriumi Aleksandru I. Vienas iš šių idėjų iniciatorių buvo į Lietuvą sugrįžęs Mykolas Kleopas Oginskis. Siekdamas išspręsti Lietuvos–Lenkijos klausimą bei pasinaudodamas Rusijos imperatoriaus Aleksandro I palankumu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalinio valstybingumo Rusijos sudėtyje idėjai, Mykolas Kleopas Oginskis imperatoriui Aleksandrui I išdėstė projektą dėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sukūrimo iš Rusijai atitekusių Abiejų Tautų Respublikos žemių⁴⁶. Pasiūlymas buvo iškeltas laiku ir atitiko paties imperatoriaus pažiūras, išsakytas kunigaikščiui Adomui Jurgiui Čartoriskui 1810 m. pradžioje (tuo metu Aleksandras I buvo pareiškęs, kad negalint atkurti visos Abiejų Tautų Respublikos sąjungoje su Rusija, būtų naudinga tam tikram laikui pasitenkinti iš Rusijai priklausančių žemių sudarytos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atkūrimu).

46

Plačiau: B. Dundulis, Projektas atkurti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę Rusijos imperijos sudėtyje (1811–1812), *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 1972, t. 13, sąs. 1, p. 57–73.

Mykolo Kleopo
Oginskio portretas.
Dailininkas
Josephas Grassi.

1811 m. spalio 22 (naujuoju stiliumi lapkričio 3 d.) M. K. Oginskis įteikė imperatoriui 11 paragrafų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės įkūrimo įsako projektą. Pagal šį projektą turėjo būti atkurta Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, susidedanti iš Vilniaus, Gardino, Minsko, Vitebsko, Mogiliavo, Voluinės, Podolės ir Kijevo gubernijų, taip pat Balstogės ir Tarnopolio sričių. Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei vadovauti būtų turėjęs imperatoriaus vietininkas, reziduojantis Vilniuje, kunigaikštystės sostinėje. Sankt Peterburge turėjo būti sudaryta kanceliarija Lietuvos reikalams. Lietuvos statusas liktų civiline teise, Vyriausiasis tribunolas veik-

Adomo Jurgio
Čartoriskio
portretas.
Nežinomas
dailininkas.

tų Vilniuje. Valdžios įstaigų tarnybas būtų galėję užimti tik piliečiai, gyvenantys ir turintys žemės Didžiojoje Kunigaikštystėje. Lenkų kalba, kaip ir prieš padalijimus, turėjo būti oficiali kalba⁴⁷.

1812 m. pradžioje M. K. Oginskis įteikė imperatoriui Aleksandru I dar vieną projektą – 266 straipsnių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konstituciją, pavadintą „Valdžios nuostatais“. Šį projektą M. K. Oginskis parengė su artimais bendradarbiais – Ksaveru Liubeckiu ir Kazimieru Pliateriu⁴⁸.

Pažymėtina, kad M. K. Oginskio parengtas Lietuvos konstitucijos projektas bandė sureguliuoti dvarininkų ir valstiečių

⁴⁷

M. Oginskis, *Atsiminimai apie Lenkiją ir lenkus nuo 1788 iki 1815 metų pabaigos*, t. 2–3, Vilnius, 2009, p. 259–262.

⁴⁸

B. Dundulis, *Projektas atkurti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę Rusijos imperijos sudėtyje (1811–1812)*, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, 1972, t. 13, sąs. 1, p. 63–64.

49
Plačiau: B. Dundulis, *Napoleono imperijos žlugimas ir Lietuva (1813–1815 m.)*, Vilnius, 1989; B. Dundulis, *Lietuva Europos politikoje 1795–1815*, Vilnius, 1998.

50
V. Pugačiauskas, *Napoleono administracija Lietuvoje*, Vilnius, 1998, p. 165–166.

santykius. M. K. Oginskis numatė valstiečius išlaisvinti per dešimt metų (1812–1821), kasmet kiekviename dvare dešimtajai daliai baudžiauninkų suteikiant laisvę ir, abiem pusėms sutikus, sudarant su jais žemės nuomos sutartis.

1812 m. Rusijos–Prancūzijos karo akivaizdoje Lietuvos atkūrimo planai buvo nustumti į šalį⁴⁹. 1812 m. vasaros pradžioje Napoleono armijai ties Kaunu persikėlus per Nemuną, sustiprėjo naujos nepriklausomybės atkūrimo viltys. Tačiau liepos 1–11 d. Vilniuje suformuota laikinoji Lietuvos vyriausybė iš esmės tapo prancūzų įrankiu, turėjusiu aprūpinti milžinišką prancūzų kariuomenę maistu, pašaru, arkliais ir kitokia rekvizicija. Nepaisant Prancūzijos siekių užtikrinti kuo efektyvesnį vietinių išteklių panaudojimą karo reikmėms, Lietuvos laikinosios valdžios įkūrimas buvo naujo valstybinio bei visuomeninio modelio kūrimo pradžia. Būtent to laikotarpio įvykiai, Virgilijaus Pugačiausko teigimu, gerokai suaktyvino visus visuomenės sluoksnius, suteikė tam tikrų impulsų naujam pasaulėžiūriniam mąstymui. Bajorijoje su nauja jėga atgijo ne tik išblėšę garbės ir tėvynės meilės jausmai. Bendravimas su prancūzų karine-civiline valdžia parodė bajorijai kitokią krašto politinio-visuomeninio gyvenimo perspektyvą, akivaizdžiai demonstravo, jog valstybingumo atkūrimo negalima sieti su grįžimu prie buvusio politinio ir visuomeninio gyvenimo, kad reikia ieškoti naujos krašto pertvarkymo koncepcijos. Napoleono administracijos laikotarpiu bajorijos kreipimasis į savo beteisius valstiečius kaip į „tėvynės sūnus“ parodė, kad buvo žengtas dar vienas žingsnis pilietinės visuomenės kūrimo keliu. Asmeninės laisvės suteikimo valstiečiams ir luominių privilegijų naikinimo idėjos palengva apėmė vis platesnius bajoriškosios visuomenės sluoksnius⁵⁰.

Žlugus Napoleono imperijai, 1815 m. Vienos kongresas pradėjo kitą Europos istorijos etapą. Buvo sudaryta Lenkijos karalystė (į kurios sudėtį įėjo lietuviškos Užnemunės žė-

mės) su plačia autonomija, galiojančiu Napoleono kodeksu ir valstiečiams pripažinta asmenine laisve. Lietuva ir toliau liko Rusijos imperijos sudėtyje. Viltys atkurti nepriklausomybę neblėso. Plėtėsi konspiracinis judėjimas, rengęs dirvą 1830–1831 m. sukilimui prieš Rusijos valdžią. Sukilimo aktyvumas, trumpa trukmė nebuvo palankūs svarstyti Lietuvos ateities modelius, tačiau socialinė sukilėlių sudėtis (47 proc. bajorų, 36 proc. valstiečių, 7 proc. dvasininkų ir 10 proc. miestiečių) atskleidė Lietuvos kaime susikaupusias socialines problemas.

Sukilimo metu atgimė patriotizmo dvasia, kurią P. K. Bžostovskis ir kiti Apšvietos epochos veikėjai ugdė ne tik bajorijos, bet ir valstiečių širdyse. Tyrimai rodo, kad Paulavos respublikos valstiečiai ir jų vaikai masiškai stojo į sukilėlių gretas. Sukilimą nuslopinus, valstiečiai neišvengė represijų. Tačiau valstietija palaipsniui virto pilietinę ir tautinę savimonę ugdančia, pasitikėjimo įgyjančia jėga.